

ادبیات فارسی

تألیف استوری، ترجمه عباس اقبال

کتاب مشهور *Persian Literature* تألیف خاور شناس مشهور استوری که تاکنون از جلد نخستین آن دو جزء و از جلد دوم جزء مربوط به ریاضیات نشر شده از آثاری است که مرحوم عباس اقبال به ترجمه آن دست زده بوده است و خوشبختانه در میان اوراق و نوشته‌های بازمانده از آن مرحوم ترجمه نخستین دفتر از کتاب مذکور که مربوط به علوم قرآنی است در دست می‌باشد و عیناً در اینجا چاپ می‌رسد. محمد تقی دانش پژوه

در مقابل کتاب تاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلین تألیف کتابی در تاریخ ادبیات فارسی جهت مطالعه طلاب این زبان از ضروریات بود مخصوص که این اواخر برخلاف سابق مقتضیات جهت اقدام باین کار موجود شده است. علاوه بر مجاهداتی که اخیراً از طرف کتاب شناسان مخصوصاً در هندوستان در راه معرفی نسخ خطی بعمل آمده و فوق العاده باین امر خدمت کرده انتشار فهرست کتابهای چاپی حوزه بریتانیا در سال ۱۹۲۲ بتوسط مستر ادواردز^۱ که اولین شرح تفصیلی از یک مجموعه بزرگ از کتب چاپی است این کار را بسیار آسان نموده است.

با این مقدمات امروز میتوان در راه تألیف تاریخ ادبیات فارسی با اطلاعات جامعتری قدم برداشت و این کاری است که چندی قبل خالی از صعوبت نبود بخصوص

۱- Edwards, Catalogue of Persian Printed Books in the British Museum.

که از کتابخانه‌های ایران که سرچشمه حقیقی این اطلاعات بشمار می‌آید هنوز بدبختانه چنانکه باید فهرست‌هایی انتشار نیافته و کسی بآنها دسترسی و از احوال آنها اطلاعی ندارند. این کتاب منقسم به قسمت‌هایی است هر یک مربوط بیک شعبه از ادبیات و چنانکه طبیعی است هر یک در ذیل شعبه‌ای که بآن مربوط است عنوان شده.

اگر از یکی از مؤلفین چندین کتاب در شعب مختلفه در دست باشد شرح حال او در صورتیکه در آن باب اطلاعی داشته باشیم باختصار فقط در یک موضع آن هم در طی بیان بزرگترین یا مهمترین یا مشهورترین تألیفات او مذکور خواهد شد و در موارد دیگر خوانندگان را باین موضع حواله می‌دهیم.

در همین موضع خصوصیات نسخ خطی و چاپ‌های مختلف هر یک از کتاب‌های موجود هر مؤلف را جمع بآن شعبه مذکور خواهد شد و تألیفات دیگر او هر یک را در شعبه یا شعبی که بآنها مربوط می‌شود یاد می‌کنیم و در صورتیکه ممکن باشد برای اطلاعات بیشتر در باب شرح حال و تألیفات او صفحاتی از همین کتاب را که در آنجا این معلومات قید شده نشان خواهیم داد.

وقف کتابخانه مدرسه فیضیه قم

در این کتاب از مؤلفاتی که نسخه آنها موجود نیست صحبتی به میان نخواهد آمد مگر گاه بگاهی آنهم برای آنکه نوع کار و اشتغال یک نفر مؤلف را بخوانندگان معرفی کنیم بهمین وجه از کتب موجوده هم که مربوط ببحث مادر یک شعبه نیست (مثل تألیفات زواری در غیر موضوعات قرآنی) صرف نظر شده و بحث در باب آنها را بمواضع دیگر محول نموده‌ایم.

بنای کار ما در هر شعبه بر اساس رعایت زمان است یعنی هر مؤلف را که زمان او بر زمان دیگران مقدم است پیشتر ذکر کرده و بهمین ترتیب پیش آمده‌ایم و در آخر هر شعبه یا تقسیمات جزء آن خاتمه‌ای مذکور است که در طی آن مؤلفاتی را که زمان تألیف آنها معلوم نیست آورده ایم و اینکه می‌گوئیم زمان تألیف آنها معلوم نیست البته تا تاریخی است که ما آن شعبه را در دست نگارش داشته‌ایم و الا همچنانکه در خاتمه جزء اول از همین قسمت اصلاح کرده ایم ممکن است که بعد ها زمان تألیف عده‌ای

از آنها بدست آید و در آینده بتوان آنها را بترتیب زمانی در جای خود قرارداد.^۱
 ذکر نسخه‌ها در این کتاب تا آنجا که از فهرست‌ها بر می‌آمده بترتیب زمانی یا تقریباً بآن صورت است مگر موقعی که چند نسخه از یک کتاب را که متعلق بیک کتابخانه واحد است ذکر کرده‌ایم و یا علی‌دیگر از این قبیل درپیش بوده ولی در مورد کتابهای جدید این نظم همه وقت رعایت نشده مگر وقتیکه در فهرست‌ها تاریخ آنها مذکور باشد.

ماخذ مربوط بترجمه احوال مؤلفین که ما آنها در آخر نام هر مؤلف در میان دو قلاب آورده‌ایم همیشه با رعایت نظم زمانی است. وقتیکه کتابخانه واحد داشته باشیم و در این کتاب نسخه‌های ناقص همه وقت بهمین شکل وصف شده و در غالب موارد تا آنجا که امکان داشته است بمقدار موجود از آنها اشاره رفته است.

کتابهایی که وصف آنها در یکی از فهرست‌های موزه بریتانیا یعنی فهرست کتابهای چاپی تألیف ادواردز یا فهرست کتب عربی تألیف A.G. Ellis آمده بایک دایره کوچک در طرف راست تاریخ آنها مشخص شده و اگر بجای این علامت خنجر کوچکی باشد نشانه آنست که وصف آن کتاب در آن فهرست‌ها مذکور نیست و نسخه آن در کتابخانه دیوان هند نیز وجود ندارد بلکه در یکی از فهرست‌های کتبی که بشکل مجله در یکی از ایالات هند انتشار یافته ذکر آن آمده است مانند صورت مجلس ۲۵ راجع بسال ۱۷۶۷ تحت عنوان: صورت مطبوعات و جراید جهت ضبط نسخ چاپی در هند انگلیس و فهرست بعضی از کتب.

کتبی که من خود دارم یا دیده‌ام و وصف و ذکر آنها در هیچیک از سه فهرست مذکور در فوق نیست با دو خنجر علامت گذاشته‌ام.

باید دانست که بعضی از ترجمه‌های احوالی که در این جزوه آورده شده در

۱- این خانمه ایضاً متضمن کتبی است که بعد از چاپ این جزو انتشار یافته یا اطلاعی

باحوال آنها حاصل شده. البته این قبیل تألیفات هم باید در موقع خود در محل مناسب در متن گنجانده شود.

حقیقت خلاصه و مقدمه ایست از آنچه بعد ها در مواقع مناسب دیگر مفصلتر بیان خواهد شد.

در خاتمه از آقای گنسالو H.L.T. Gonsalves که در تهیه مجلدات فهارس مطبوعات هندوستان بمن کمکهای ذیقیمت کرده و مادرم که در مرتب ساختن مواد کار از هیچ محبتی دریغ نداشته و از آقای استفن اوستن Stephen ustin و پسرانش که در نفاست چاپ کتاب ودقت در این کار بیش از حد انتظار من قبول زحمت کرده‌اند صمیمانه تشکر میکنم .

استوری (C.A.Storey)

ماه مارس ۱۹۲۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

قسمت اول

علوم قرآنی

درسرو آزاد حکایت کرده که عماد اصفهانی بر کلام قاضی عبدالرحیم نسائی اعتراض کرد قاضی جواب نوشت: «قد وقع لي شيء و ما ادري اوقع لك ام لا و هو ان الانسان لا يكتب شيئا في يومه الا يقول في غده لو غير هذا لكان احسن ولو ترك ذلك لكان اولي و هذه عبرة عظيمة على استيلاء صفة النقصان على طبع الانسان» .

(نقل از اتحاف النبلاء ص ۲۶۶) .

۱- علوم قرآنیه

الف - ترجمه ها و تفاسیر قرآن

۱- ترجمه تفسیر کبیر طبری را در تاریخ علوم قرآنیه بزبان فارسی باید اولین اثر نمایان شناخت^۱ چه این ترجمه علاوه بر اهمیت یکی از قدیمترین کتابهای است که بزبان فارسی برای ما باقی مانده است^۲ .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱- متن عربی این کتاب درسی مجلد در سال ۱۳۲۱/۳/۱۹۰۳ در مطبعه مبینیه در قاهره بطبع رسیده. اسم آن با اینکه در مقدمه مذکور نیست ظاهراً «جامع البیان عن تأویل آی القرآن» است. رجوع کنید بمقدمه دخویه de Goye بر تاریخ طبری صفحه دوازدهم و مقاله Lt O.Loth در همین باب در مجله انجمن شرق شناسی آلمان ZDMG ص ۵۸۸ - ۶۲۸ سال ۱۸۸۱ .

۲- تاریخ تألیف چند کتاب ذیل نیز با همین ایام مقارن است، یکی ترجمه مختصر تاریخ طبری بفارسی بتوسط ابوعلی محمد بن محمد البلعی بفرمان ابوصالح منصور بن نوح در سال ۳۵۲/۹۶۳-۹۶۴ (تاریخ ادبیات براون ج اول ص ۱۱-۱۲ و ۳۶۹-۸ و ۴۷۷، دیگر کتاب الاثنیة عن حقایق الادویة.. تألیف ابومنصور موفق بن علی الهروی بنام امیر مزبور (تاریخ ادبیات براون ایضاً) و کتاب حدود العالم در جغرافیا که در سال ۳۷۲/۹۸۲ تألیف و نسخه آن در سال ۱۸۹۲ بتوسط تومانسکی A. Tumansky در بخارا بدست آمده (رجوع کنید بمجله زاپیسکی Zapisky مجلد دهم صفحه ۱۲۱ بیعد و مقاله بار تولد Bartbold در مجله BSOS جلد دوم صفحه ۸۳۶، و شاید تفسیر فارسی کتابخانه کیمبرج هم که عنقریب از آن صحبت می کنیم زماناً در ردیف این کتب باشد .

ابوجعفر محمد بن جریر الطبری در سال ۹۴۳/۳۱۰ در بغداد بدرون حیات گفته^۱ و امیر ابوصالح منصور بن نوح سامانی امیر ماوآء النهر و خراسان که این ترجمه را بنام او ساخته اند از سال ۹۶۱/۳۵۰ تا ۹۷۶/۳۶۶ امارت میکرده است.

تاریخ ترجمه فارسی تفسیر طبری معلوم نیست لیکن در مقدمه فارسی آن بوقایعی اشاره رفته است که در ایام ترجمه رخ داده^۲.

متن عربی تفسیری را در چهار مجلد برای ابوصالح منصور بن نوح آورده بودند و او چون مطالعه آنرا بعربی مشکل یافت مایل شد که آنرا بفارسی ترجمه کنند در در این باب از علمای ماوراء النهر که ایشانرا بهمین نیت بحضور خواسته بود رأی خواست. ایشان گفتند مطالعه ترجمه فارسی آن برای کسی که عربی نداند شرعاً اشکالی ندارد و باین آیه استشهاد کردند: « وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رُسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ » و گفتند که از عهد آدم تا اسمعیل جمیع انبیاء و ملوک بفارسی تکلم میگردند و اسمعیل اول پیغمبری است که بعربی سخن گفته.

بعد از تحصیل این فتوی منصور بن نوح علمای بخارا و سمرقند و بلخ و فرغانه^۳ و بعضی از بلاد دیگر را جمع آورد و ایشان بامر امیر از میان خود عده‌ای را برای

۱- برای اطلاع بیشتری در باب ترجمه احوال طبری رجوع کنید بالفهرست ص ۲۳۵-۲۳۴ و ابن خلکان شماره ۵۸۱ و سبکی ج ۲ ص ۱۳۵ و روضات الجنات ج ۴ ص ۱۶۳ و مقاله گلدزیهر Goldziher در WZKM ج ۹ ص ۳۵۷-۲۵۸ و مقدمه دخویه بر تاریخ طبری و بروکلن ج ۱ ص ۲۴ یا وغیره

۲- متن فارسی این مقدمه در فهرست Cureton - Rieu مذکور است.

۳- این علما عبارت بودند از ابوبکر محمد بن فضل الانام [یا الفضل الفضلی الکماری که در ۹۹۱/۳۸۱ در بخارا مرده، رجوع کنید بالجواهر المضية ج ۲ ص ۱۰۷ و الفوائد البیهه ص ۱۸۴] و محمد بن اسماعیل الفقیه و ابوبکر احمد بن حامد الفقیه و خلیل بن احمد السجستانی یا سجزی متوفی سال ۹۷۹/۳۶۸ در سمرقند (رجوع کنید بالجواهر المضية ج ۱ ص ۲۳۴ و ابن قطلوبیقا ص ۷۳ و سمانی ورق ۲۹۱ ب) غرض از جهد العلماء که در این مقدمه آمده بلاشبیه العلماء ابوجعفر محمد بن علی و ابوالجهم خلیل بن هانی المتفقه است ؟

ترجمه بر گزیدند و مترجمین مزبور با حذف اسانید تفسیر طبری را در ترجمه مختصر کردند و بعضی حوادث مربوط بسال ۳۴۵ را بر آن افزودند.

امروزه این ترجمه و تفسیرهای فارسی قدیمی که در همین ایام تألیف شده از این لحاظ که بمعرفت زبان فارسی در اوقاتی که رو بنضج میرفته [کمکم میکنند] حائز اهمیت مخصوصی هستند.

ترجمه تفسیر طبری (کشف الظنون ج ۲ ص ۳۱۶۱ ببعد) ، کتابخانه رامپور (سوره های اول و دوم و سوم و چهارم شامل ۶۶ ورق در حدود ۶۰۰ هجری) رجوع کنید بصفحه ۱۱ از فهرست نذیر احمد ، کتابخانه ملی پاریس (فهرست بلوشه ج ۱ ص ۲۵) (سوره های اول و دوم و سوم و چهارم که مابین سنوات ۶۰۷ و ۶۲۲ در آذربایجان نوشته شده) ، کتابخانه انجمن آسیائی بنگاله (فهرست ایوانفص ۹۵۵) متضمن سوره های ۲ - ۱۷ (این نسخه ظاهراً در قرن هفتم یا هشتم هجری در خراسان نوشته شده) ، موزه بریتانیا (فهرست ربو ج ۱ ص ۸ ب) که در سال ۸۸۳ در جونپور به - کتابت آمده.

از روی ترجمه فارسی تفسیر طبری ترجمه ای نیز بزبان ترکی شده و نسخه ای از آن در کتابخانه ایاصوفیه بشماره ۸۷ و در کتابخانه دولتی شهر در سدن تحت شماره ۲۲ موجود است.

۲- با احتمال قوی تفسیری که جلد سوم و چهارم آن (سوره های نوزدهم از آیه دوم تا آیه سیزدهم از سوره هشتاد و نهم و سوره های نود و دوم از آیه پنجم تا سوره نود و چهارم) در کیمبریج باقیست و در تاریخ ۱۲۳۱/۶۲۸ نوشته شده متعلق بزمانی نزدیک بزمان ترجمه تفسیر طبری است.

اگرچه تا کنون درست مشخصات این تفسیر یعنی مؤلف و زمان تألیف آن بدست نیامده لیکن وضع زبان و خصوصیات دیگر آن که ادوارد براون در طی مقاله ای

در روزنامه انجمن همایونی آسیائی (ص ۴۱۷ - ۵۲۴) در سال ۱۸۹۴ و در فهرست نسخ فارسی کیمبریج صفحه ۱۳ - ۳۷ اشاره کرده احتمال فوق را تأیید مینماید.

۳ - ابوبکر عتیق بن محمد السور آبادی الهروی ۱ از معاصرین الب -

ارسلان (۴۵۵-۴۶۵/۱۰۶۳-۱۰۷۲) ۲ .

تفسیر السور آبادی (حاجی خلیفه ج ۲ ص ۳۱۹۵ و ۳۲۹۳)، کتابخانه دیوان

هند شماره ۳۸۴۰ (سوره بیست و سوم و ۵۸ بیست و چهارم و بیست و هفتم ۱۴۷-بیست و هشتم ۳ و بیست و هشتم ۱۶-۵۸ و نود و هشتم ۱۶-۲۹ مورخ بسال ۵۲۳/۱۱۳۹)، کتابخانه دولتی برلین (فهرست آهلوارد شماره ۹۳۸ سوره دوم ۳۴-۱۸۴ و ۲۲۹ تا سوره چهارم آیه ۱۵۲ زمان کتابت حدود ۷۰۰ هجری)، ایضاً کتابخانه دیوان هند بشماره ۳۸۳۸ (سوره های اول تا چهارم بخط دبیر نام بتاریخ ۷۳۰) و بشماره ۳۸۳۹ (سوره های هشتم تا آیه ۴۰ از سوره چهاردهم بهمان خط).

کتابخانه لیدن (فهرست دزی ج ۴ شماره ۱۶۵۸، سوره های هفتم تا بیست و هشتم که در حلب بتاریخ ۷۶۹ نوشته شده)، کتابخانه در سدن شماره ۱۱ (سوره های اول تا سوم) و ایضاً کتابخانه لیدن (فهرست دزی ج ۴ شماره ۱۶۵۷ از آیه ۶۵ سوره چهارم تا آیه ۵۲ از سوره هفتم)

تفسیری که در فهرست بلوشه (ج ۱ ص ۳۰) شامل سوره های هشتم تا صد و چهاردهم مذکور و تاریخ کتابت آن سال ۷۸۰ و همان نوع سؤال و جوابها را متضمن است ظاهراً جلدی از همین تفسیر باشد.

- ۱- در پشت جلد نسخه لیدن (شماره ۱۶۵۸) نام مؤلف عتیق بن محمد النیسابوری مذکور است، و ظاهراً النیسابوری در این نسخه تحریفی است از السور آبادی - ذکر سور آباد را هیچک از جغرافیون و لغت نویسان در کتب خود نیاورده اند.
- ۲- نام الب ارسلان در مقدمه کتاب مذکور نیست.

کتاب ارشادالتفسیر فی بشارات التذکیر (فهرست دارالکتب المصریة ص ۴۰۷ شامل سوره‌های نوزدهم تا نود و چهارم مورخ بسال ۶۹۴) ظاهراً خلاصه‌ایست از همین تفسیر سوراآبادی و در فهرست مذکور آنرا بشکل « المستخرج من التفسیر العتیق » وصف کرده:

(رجوع کنید بکشف‌الظنون ج ۲ شماره ۳۱۹۵ و ۳۲۹۳ و ج ۷ صفحه ۶۷۷ و ذیل آن ج ۲: ۳۶۴/۱۲).

۴ - عمادالدین ابوالمظفر طاهر بن محمد اسفراینی معروف بشاهفور یاشهفور متوفی سال ۴۷۱ / ۱۰۷۸ - ۱۰۷۹ که معاصر خواجه نظام‌الملک بوده و خواجه نسبت باو نظر الثقات داشته. وی مولف کتابی است در بیان فرق اسلامی باسم التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجیة من فرق الهالکین (رجوع کنید به - فهرستهای اهلوارد شماره ۲۸۰۱ و دسلان شماره ۲۴۵۲). وفات اسفراینی بسال ۴۷۱ / ۱۰۷۸ - ۱۰۷۷ اتفاق افتاده.

تاج‌التراجم فی تفسیر القرآن للاهاجم که گاهی نیز آنرا تفسیر طاهری خوانده‌اند (رجوع کنید بحاجی خلیفه ج ۲ ص ۲۰۴۳).

کتابخانه پاریس (فهرست بلوشه ج ۱) شماره ۲۶ از آخر سوره نهم تا ابتدای سوره چهاردهم (تاریخ قرن چهاردهم میلادی). شماره ۳۲ (استخراجات). کتابخانه کسرفد فهرست اوری شماره ۱۹ (نیمه اول (بتاریخ ۹۴۸ هجری) شماره ۲۰ نیمه دوم).

کتابخانه دیوان هند (فهرست اته شماره ۲۹۹۶ (سوره های ۱۹ تا ۹۶). کتابخانه کپنهاگ (فهرست مهن) سوره‌های از اول تا هجدهم. برای شرح حال اسفراینی رجوع کنید بطبقات سبکی ج ۳ ص ۱۷۵ و تاریخ

ادبیات بروکلن ج ۱ ص ۳۸۷).

۵ - ابو نصر احمد بن الحسن بن احمد السلیمانی (۱) معروف بزاهدی وی در

سال ۵۱۹ (۲) - ۱۱۲۵ تفسیری نوشته است بنام :

تفسیر زاهدی، کتابخانه مجمع آسیائی بنگاله (فهرست ایوانف مجموعه کورن) شماره ۳۳۲ (سوره های ۲-۱۶، تاریخ نسخه حدود ۱۷۰۰ میلادی) شماره ۳۳۳ (سوره های ۱۹-۹۶) بتاریخ ۱۱۲۱ هجری، ایضاً همان کتابخانه فهرست کتب عربی تألیف اشرف علی صفحه ۱۳۵ دست راست شماره ۳۰ که ظاهراً قسمتهای متفرقی است از آن تفسیر و در زمان سلطنت او رنگ زب تحریر شده.

کتابخانه آصفیه (فهرست آن ج ۱ ص ۵۶۴ شماره ۲۵ (نصفه دوم) شماره ۱۳۳ (نصفه اول) شماره ۱۳۴ (نصفه دوم) شماره ۲۷۳ تاریخ اتمام تحریر آن ۱۰۷۰ هجری).
کتابخانه بانکپور (فهرست نسخ خطی فارسی آن شماره های ۱۱۲۱-۱۱۲۲ (بتاریخ ۱۱۲۵ و ۱۱۲۲).

کتابخانه پیشاور شماره ۳۹ (؟) (سوره های ۱-۱۸)، رامپور (بتاریخ ۹۸۰) رجوع کنید بفهرست نظیر احمد شماره ۸.

۱- در فهرست کتب خطی که بدست حکومت هند در انجمن آسیائی بنگاله جمع آوری

شده نام مؤلف بشکل احمد بن حسن در داجکی مذکور گردیده..

۲- تاریخ ۶۵۸ هجری (۱۲۵۹ م) که نظیر احمد ظاهراً بتبعیت از مؤلف محبوب-الالباب تاریخ فوت مؤلف دانسته اشتباه است چه سال مذکور تاریخ فوت زاهدی دیگری است که مختار بن محمود نام داشته (رجوع کنید بتاریخ ادبیات بروکلن ج ۱ ص ۳۸۲ و تاج التراجم ابن فطلوبقا ص ۲۲۳)

۶ - جمال الدین حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیسابوری معروف بابو الفتوح رازی از معاصرین زمخشری (متوفی سال ۵۳۸/۱۱۴۴) وی از استادان منتجب الدین علی بن عبیدالله... ابن بابویه قمی^۱ (متوفی درسین بعد از ۵۸۵) و رشید الدین محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (۱) (متوفی سال ۵۸۸) است.

روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن که بقول مؤلف روضات -

الجنات تفسیر مبسوطی است بمذاق شیعه و امام فخر الدین درمفاتیح الغیب خود (رجوع شود بکشف الحجب و الاستار شماره ۱۵۹۰) از آن استفادۀ بسیار کرده.

کتابخانه بالتکپور فهرست نسخ خطی فارسی آن شماره های ۱۱۳۷ - ۱۱۳۹ (تفسیر سوره های ۱-۱۸ بتاریخ ۷۳۴ هجری).

برای شرح حال او رجوع کنید بمجالس المومنین ص ۲۱۱ و منتهی المقال ص ۱۱۳ و روضات الجنات ص ۱۸۳).

۷ - محمد بن محمود نیسابوری^(۳) این شخص همان کسی است که او را بهرام

شاه پادشاه غزنه (۵۱۱-۵۵۲/۱۱۱۸-۱۱۵۷) در سال ۵۲۹ هجری موقعی که سلطان سنجر

۱- مؤلف فهرست معروف باسم او در باب مصنفات و مصنفین شیعه (رجوع کنید به-

فهرست اهلوارد شماره ۱۰۰۴ و کشف الحجب و الاستار شماره ۲۲۵۰)

۲- مؤلف معالم العلماء که فهرستی است نظیر فهرست منتجب الدین (کشف الحجب و الاستار شماره ۲۹۹۲).

۳- لقب او بقول عوفی در لباب لالباب فخر الدین است. حاجی خلیفه او را ظهیر الدین ابو جعفر میخواند. صاحب هفت اقلیم و حاجی خلیفه (مگردرج تحت شماره ۱۸۵۰) او را محمود بن احمد بن محمود نامیده اند.

قصد حمله بغزنه را داشت بوساطت نزد این پادشاه فرستاد .

وی مولف دیوانی (حاجی خلیفه ج ۳ شماره ۵۶۵۷) و ترجمه ای از کتاب غرر-السیر ثعالبی است بنام رأی آرای (حاجی خلیفه ج ۳ شماره ۶۸۵۵) و او معارضه ای داشته است بین تیغ و قلم بنام صحیفه الاقبال (حاجی خلیفه ج ۴ شماره ۷۷۲۷) که ظاهراً تمام آنها از میان رفته است و چیزی که از او باقیست تفسیری است بنام:

تفسیر بصائر یمینی (رجوع کنید بلباب الالباب و هفت اقلیم) یا البصائر فی-

التفسیر (۱) (حاجی خلیفه ج ۲ شماره ۱۸۵۰).

کتابخانه موزه آسیائی پترزبورغ شماره ۴۵ (ظاهراً) از سوره ۴۹- تا آیه ۴۵ از سوره ۴۸ بتاریخ ۶۰۳.

فهرست ایوانف شماره ۹۵۶ (ظاهراً) از سوره ۲۸ تا آیه ۸ سوره ۳۴ بابعضی سقطات بتاریخ قرن هفتم هجری.

کتابخانه بایزید شماره ۶۸ که مقداری از آخر آن افتاده است.

(برای شرح حال او رجوع کنید بلباب الالباب ج ۱ ص ۲۸۱ و هفت اقلیم شماره ۷۳۵).

۸- محمد بن الحسین بن فضیل الواعظ معروف بجمال ساجی، وی بر اثر

۱- تاریخ امام ابن کتاب را حاجی خلیفه در حال ۱۱۸۲-۱۱۸۱/۵۷۷-۱۱- نوشته لیکن چون از ملاحظه القابی که در مقدمه آن مذکور است مسلم میشود که کتاب بین الدوله بهرامشاه اهداء شده و همین نکته راصاحیان لباب الالباب و هفت اقلیم نیز ذکر کرده اند بنابراین شکی نمی ماند که تاریخ امام بصائر یمینی مدتها قبل از تاریخی بوده است که حاجی خلیفه ذکر نموده است؛

مصائبی که بر وطنش غزنین وارد آمد ۱ از آنجا با چند تن دیگر در سال ۱۲۶۱/۶۱۸ خارج شد و پس از تحمل مشقات دیگر در سمرقند مستقر گردید.

زادالمذکرین که تفسیری است از ۵۸ سوره مقتضب از قرآن (فهرست کتابخانه مجمع شرقی آلمان جلد اول).

۹- **حمیدالدین ناگوری** از سران صوفیه فرقه چشتی. در قرن هفتم (سیزدهم

میلادی) دونفر باین لقب شهرت یافته اند لیکن شهرت اولی باین لقب بیشتر است ۲ و او قاضی حمیدالدین محمد بن عطاء ناگوری است. وی در بخارا تولد یافت و از آنجا در عهد معزالدین محمد بن سام با پدر خود بدلهلی آمده و در مدت سه سال قضای ناگور ۲ را در عهده داشته.

حمیدالدین در بغداد بخدمت شیخ شهاب الدین سهروردی رسیده و بمقام خلافت او نایل آمده بوده سپس مدتی در مدینه و مکه زیسته است. وفاتش بسال ۶۴۳/۱۱۱۶۴۶ اتفاق افتاده و در دهلی بخاک سپرده شده است.

از تألیفات او یکی لویح است دیگر طوابع الشموس و این دومی شرح ۹۹ اسم است (رجوع کنید بسیر العارفین فهرست آته شماره ۶۳۷ ورق ۱۷۸ ب و اخبار -

۱- در این سال او گنای پسر چنگیز خان بزغزنین استیلا یافت و قسمت اعظم مردم آنجا را کشت و بقیه را باسیری برد و غزنین بعد از این مصیبت دیگر روی آبادی بخود ندید. این بطوطه که قریب بصدسال بعد یعنی در تاریخ ۷۳۳ آنجا را دیده آنرا بشکل تلی از خاک یافته بوده است (رجوع کنید بماده غزنه در دائرة المعارف اسلامی)

۱- دومی در سیر الاولیاء و منابع دیگر حمیدالدین سوالی خوانده شده است.

۲- ناگور قصبه ایست کوچک در ولایت جودپور، در عهد اکبر شاه این قصبه شهر عمده یکی از سرکارهای صوبه اجمیر بشمار میرفته (آئین اکبری صفحه ۵۱۲)

۳. بقول رحمان علی: ۶۰۵ و در خزینة الإصفیاء: ۶۷۸

الاخيار (D.p.572) ورق ۳۵ الف و سفينة الاولياء ص ۱۱۳ شماره ۱۴۹ و ذکر جمیع اولياء دهلی (D.P.634) ورق ۸ ب و سواطع الانوار ورق ۱۱۶ ب و خزينة الاصفياء ج ۱ ۳۰۹-۳۳ و رحمان علی ص ۵۲ و غیره).

حمیدالدین ثانوی شیخ حمیدالدین ابواحمد سعیدی ناگوری رسوالی ۱ است که سلطان الطارقین لقب داشته و از خلفای خواجه معین الدین سنجری چشتی بوده است. وی در سال ۶۷۳ / ۱۲۷۴ وفات یافته و در ناگور مدفون شده است. بهترین تألیفات او کتاب اصول الطریقه است.

(برای ترجمه احوال او رجوع کنید بسیر الاولیاء ص ۱۵۶ و سیر العارفين ورق ۱۶ ب و اخبار الاخيار ورق ۲۸ الف و سفینه الالیاء ص ۹۴ شماره ۱۱۱ و سواطع الانوار ورق ۱۰۶ ب و خزینه الاصفیاء ج ۱ ص ۳۰۸ و رحمان علی ص ۵۲ و غیرها).

تفسیر پارچه‌همه که نسخه آن در کتابخانه آصفیه (فهرست آن ج ۱ ص ۵۶۲ شماره ۵۰۳) موجود است یکی از جمله کتب عدیده ایست که باین دو تن حمیدالدین ناگوری نسبت داده شده و اگرچه شکی نیست که آن نگارش یکی از دو حمیدالدین مذکور است لیکن قطعاً نمیتوان گفت که از کدام یکی است.

۱۰- سعدی (۹) - بشاعر معروف فارسی سعدی متوفی در سال ۱۲۹۱/۶۹۱ ترجمه ای از قرآن نسبت داده شده است که آنرا يك بار در سال ۱۲۹۹ با کتاب فتح الرحمن ولی الله دهلوی و ترجمه‌های اردوی رفیع الدین و عبدالقادر و بار دیگر در ۱۸۸۷ با همان سه ترجمه و يك بار هم در فاصله سنین ۱۳۱۴ - ۱۳۱۷ با همان ترجمه‌ها و ترجمه و تفسیر اردوی رحیم بخشی دهلوی در دهلی بچاپ سنگی بطبع رسانده اند و همین کتاب با ترجمه عبدالقادر دو بار نیز در اگره یکی در سال ۱۳۱۲ - ۱۳۱۳ و دیگری در ۱۳۱۳ بچاپ رسیده.

نوشته دیگری که بسعدی نسبت داده شده ملاحظاتی است در شأن نزول سور
مختلفه قرآن که آنهم بهمین عنوان یکبار در سال ۱۲۹۹ (۱۸۹۰) (فقط از صفحه
۵۴ - ۱) یکبار هم در ۱۸۹۱ و در ۱۳۱۳ در آگره بچاپ سنگی منتشر شده (رجوع
کنید به کتاب هانری ماسه H. Massé تحت عنوان Essai sur le poète Saadi
چاپ پاریس سال ۱۹۱۹ و تاریخ ادبی ایران تألیف براون ج ۲ ص ۵۲۵ - ۵۳۹ و
اساس فقه اللغة ایرانی (بآلمانی) ج ۲ ص ۲۹۲ - ۲۹۶ و دائرة المعارف اسلامی تحت
عنوان سعدی).

۱۱ - جمال الدین محمد بن محمد آقسرائی، جمال الدین محمد بن محمد
آقسرائی از نوادگان امام فخرالدین رازی است، وی مدتی در مدرسه^(۱) سلسله در ولایت
قرمان و وظیفه معیدی داشته و چند کتاب عبری تألیف کرده مثل:
۱ - حواشی کشف.

۲ - ایضاح الايضاح که شرحی است بر کتاب ایضاح خطیب دمشق (کتابخانه
اسکوریان شماره ۲۵۸).

۳ - حل المجاز که شرحی است بر خلاصه قانون ابن سینا از ابن النفیس و این
کتاب بهترین تألیفات اوست و در سال ۱۸۷۰ (۹) در دهلی و در سالهای ۱۸۷۷ و ۱۳۲۶
در لکهنو بطبع رسیده (فهرست نسخ خطی کتابخانه بدلین ج ۱ ص ۶۲۹)، وفات وی
در فاصله سنوات ۱۳۶۸/۷۷۰ - ۱۳۶۹ و ۱۳۷۸/۷۸۰ و ۱۳۷۹ اتفاق افتاده.

الاسئلة و الاجوبة المتعلقة بالقرآن والحديث (فهرست فلوگل ۱۴۸۰
(۲) بتاریخ ۱۰۳۹ هجری)، کتابخانه ایاصوفیه ۶۹، ب، ۱۰۳۳/۷۲/۷۱/۷۰ (وظاهرأ
۶۶)، کتابخانه پاریس فهرست بلوشه شماره ۶۶، کتابخانه فاتح شماره ۹۹ (وظاهرأ

۱ - بگفته صاحب فوائد نام این محل «المدرسة المسلسلة» بوده است.

(۹۸)، کتابخانه لیدن (فهرست آن ج ۴ ص ۱۶۸۸).

(برای ترجمه احوال او رجوع کنید بالشقایق النعمانية ج ۱ ص ۲۰ والفوائد البهية ص ۱۹۱).

۱۲- سعد الدین مسعود بن عمر التفتازانی (متولد ۷۲۲/۱۳۲۲ در تفتازان و متوفی ۱

۷۹۲ در سمرقند) وی از مشاهیر علماست که در عهد امیر تیمور میزیسته و مورد التفات وی بوده و به ربی تألیفات عدیده دارد مانند تهذیب المنطق و الکلام و شرح العقائد النفسية که هنوز آنهارا در مدارس اسلامی شرق درس میدهند.

کشف الاسرار و وعدة الابرار در تفسیر (حاجی خلیفه ج ۵ شماره ۱۰۶۷۴)، فهرست کتب دینی جامع ص ۸۰ شماره ۴۳.

برای احوال او رجوع شود ببغیة الوعاة ص ۳۹۱ و مجالس العشاق ص ۲۸۷ و حبیب السیر مجلد سوم جزء ۳ ص ۸۷ و الفوائد البهية ص ۱۲۸-۱۳۰ و ۱۳۷-۱۳۴ و بروکلن ج ۲ ص ۲۱۵ و تاریخ ادبیات ایران ج ۳ ص ۳۵۳.

۱۳- خواجه محمد پارسا محمد بن محمد بن محمود الحافظی البخاری معروف بخواجه محمد پارسا از شاگردان بهاء الدین نقشبندی (۲) است.

وی در سال ۸۲۲-۱۴۲۰ بخارا را بعزم حج ترک گفت و در ۲۴ ذی الحجه همان سال در

۱- یا ۷۹۱ (بغیه ۳۹۱ و فوائد ص ۱۳۶)

۲- بهاء الدین نقشبندی سرسلسله فرقه نقشبندیه است (رجوع کنید بنفحات الانس شماره ۴۴۲ و مجالس العشاق شماره ۳۷ (ص ۲۶۸) و رشحات ص ۵۳ و حبیب السیر مجلد سوم جزء ۳ ص ۸۷ و خزینة الاصفیاء ج ۱ ص ۵۴۸ و بروکلن ج ۲ ص ۲۰۵ و مجلة Der Islam ج ۱ ص ۱۱۴ بقلم Babinger و غیرها ،

در مدینه بجوار حق شتافت ۱. کتاب مشهور او فصل الخطاب است (رجوع کنید بفهرست های اته ۱۸۵۵ و ایوانف ۱۲۱۸ و مقاله بایینگ در Der Islam ج ۱۳ ص ۱۰۶ و ج ۱۴ ص ۱۱۲ و مقاله بروکلن در همان مجلد ج ۱۳ ص ۲۸۶ و غیرها).

تفسیر محمد پارسا (حاجی خلیفه ج ۲ شماره ۳۲۶۴ که میگوید این تفسیر فقط راجع است ببعضی از سوره دوثلث اخیر قرآن) کتابخانه محمد مراد (استانبول) شماره ۷۲ (بخط جامی)، کتابخانه اسعدافندی شماره ۸۴ (۱)

تفسیر ثمالیه که تفسیری است از هشت سوره از سوره قرآن (از سوره ۹۷ تا سوره ۱۰۴) و نسخه آن در کتابخانه رامپور باقی است ظاهراً از همین محمد پارساست لیکن نظیر احمد که آن نسخه را در فهرست خود تحت شماره ۷ و صف کرده نام مؤلف را محمد بن محمود الحافظی البخاری قید نموده. نسخه رامپور در سال ۱۷۶۷/۱۱۸۱ از روی نسخه خط مؤلف استنساخ شده است

مقدمه تفسیر و تفسیر سوره القدر و تفسیر سوره لم یکن که تحت شماره ۳۶۵۵ در کتابخانه لاله لی محفوظ و بمحمود بخاری منسوب است ظاهراً استخرجاتی است از همین کتاب.

(برای ترجمه حال او رجوع کنید بنفحات الانس ص ۴۴۸ و رشحات ص ۵۷ و حبیب السیر مجلد سوم جزء ۳ ص ۱۴۲ و الشقایق النعمانیة ج ۱ ص ۴۸۶ و سفینه الاولیا ص ۷۹ شماره ۸۳ و خزینة الاصفیا ج ۱ ص ۵۵۹ و الفوائد البهیه ص ۱۹۹ و مجله

۱- بسن ۷۳ بقول صاحب سفینه الالیاولی ابن گفته باقول اینکه او در سال ۷۵۶ (الفوائد البهیه ص ۱۹۹) تولد یافته درست در نمی آید. پسر وی یعنی ابونصر محمود بن محمد الحافظی البخاری پارسا که نیز مانند پدر از متصوفه مشهور بوده بسال ۸۶۵/۱۴۶۰-۱۴۶۱ مرده و در بلخ مدفون شده است (نفحات الانس ص ۴۴۴ و حبیب السیر مجلد ششم جزء ۳ ص ۱۴۲ و الفوائد البهیه ص ۱۹۹).

Der Islam مذکور در فوق).

۱۴- شاه نعمت‌الله ولی شاعر و صوفی معروف، شاه نورالدین نعمت‌الله بن عبدالله کرمانی مشهور بشاه نعمت‌الله ولی مؤسس سلسله دراویش نعمت‌اللهی و از مقبولین دستگاه شاهرخ در حلب تولد یافت و پس از آنکه قسمت عمده جوانی را در عراق بسر برده در ۲۴ سالگی بزیارت مکه مشرف شده و در آنجا درس مکمل مریدان یافعی صوفی و مورخ معروف متوفی سال ۱۳۶۶/۷۶۸-۱۳۶۷ (رجوع کنید بپر و کلمن ج ۲ ص ۱۷۶) در آمده و قسمت اخیر از عمر خویش را در سمرقند و هرات و یزد و ماهان گذرانده و بالاخره در این محل اخیر بسال ۸۳۴/۱۴۳۱ (۱) وفات یافته است.

۱- شرح **فائده الکتاب** (فهرست ایوانف شماره ۱۲۳۹ قسمت نهم رجوع کنید ایضاً بهمان فهرست همان شماره (از قرن هجدهم) و فهرست ریوج ۲، ۸۲۹ قسمت هشتم و فهرست کورتن و ریوج ۸۸۶ (دوم) بتاریخ ۱۱۶۵-۱۱۷۴)

۲- **رسالة اخلاص** در تفسیر سوره ۹۲، فهرست ایوانف شماره ۱۲۳۹ قسمت دوازدهم (از قرن هجدهم).
برای شرح حال او رجوع کنید بتذکره دولت‌شاه ص ۳۳۳-۳۴۰ و حبیب‌السیر مجلد سوم جزء ۳ ص ۱۴۳ و فهرست ریوج ۲ ص ۶۳۴ ب و تاریخ ادبیات براون ج ۳ ص ۴۶۳-۴۷۳ و غیرها.

۱۵- یعقوب چرخي، یعقوب بن عثمان بن محمود بن محمد غزنوی چرخي از شاگردان بهاء‌الدین نقشبند متوفی سال ۱۳۸۹/۷۹۱، رجوع شود بحاشیه ۳ از صفحه ۷)

و مربی صوفی بزرگ بهاء الدین خواجه عبیدالله احرار (متوفی سال ۱۴۹۰/۸۹۵) در چرخ از قرای نزدیک بغزنین تولد و در ۸۳۸ (۱) / ۱۴۳۴ - ۱۴۳۵ وفات یافته و در قصبه حصار شانمان بخاک سپرده شده است.

تفسیر یعقوب چرخي که تفسیر موجزی است از سوره اول و سوره های از ۴۷ تا ۴۹ (رجوع کنید بکشف الظنون ج ۲ شماره های ۳۳۰۸ (ظاهر آ) و ۳۳۶۱ و ۳۴۳۳ - فهرست کتابخانه پیشاور شماره ۱۰ ب (ب بتاریخ ۹۴۰ هجری) و فهرست کتابخانه دیوان هند D.p.۸، (سوره های ۳۸ تا ۹۴ بتاریخ ۱۰۳۸) و ایوانف شماره ۹۵۷ (سوره های ۴۷ - ۳۷ بتاریخ ۱۰۸۲) و امه شماره ۲۶۷۸ (بتاریخ ۱۰۸۹ هجری) و د کوردمانش ج P.S. ۱۶۷۲/۲ (بتاریخ ۱۲۴۲ هجری) و ایوانف (کرزن ۳۳۴) و اسعد افندی شماره ۸۸ و فهرست Aumer ص ۱۲۷ شماره ۳۲۸، ایا صوفیه شماره ۴۰۴ و فهرست قاهره ص ۴۰۸ و فاتح شماره ۲۹۹ و دیوان هند D.p. ۵، ب، فهرست رزن M.A شماره ۴۷ (۳)، ینی جامع ص ۷۹ شماره ۲۲ (سوره اول) از چاپهای این تفسیر یکی چاپ پیشاور است (قبل از ۱۸۶۸) لاهور ۲ (قبل از ۱۸۶۸) و سالهای ۱۸۷۰ و ۱۸۸۰ و ۱۸۸۵ و ۱۸۸۹ (دو چاپ) و ۱۳۳۱ هجری، بمبئی در ۱۲۹۷ و ۱۳۲۶ و قادیان در ۱۸۹۳.

چاپ سال ۱۳۳۱ لاهور بعلاوه متضمن تفسیری بر تفسیر است از مولوی ولی محمد قندهاری.

۱ - این تاریخ قول صاحب طبقات شاهجهانی است (ورق ۴۶ الف) ولی مولف

خرینه الاصفیا (ج ۱ ص ۵۶۷) سال وفات یعقوب چرخي را سال ۱۴۴۷/۸۵۱ - ۱۴۴۸ دانسته است.

۱- ذکر این طبع و طبع لاهور در پشت صفحه اول از چاپ دیگر لاهور (سال ۸۷۹) آمده و

و بنای این چاپ اخیر بر آن دو طبع بوده است.

سایر تألیفات یعقوب چرخ‌چی را نیز بعد‌ها در موارد دیگر مذکور خواهیم داشت.

(برای ترجمهٔ احوال او رجوع کنید بنفحات الانس ص ۴۵۵ و رشحات ص ۶۵-
۶۸ و طبقات شاهجهانی (فهرست اته شماره ۷۰۵) ورق ۴۶ الف و سفینه‌الاولیاس ۸۰
شماره ۸۶ و خزینة‌الاصفیاج ص ۵۶۶.

۱۶ شهاب‌الدین دولت‌آبادی، شهاب‌الدین بن شمس‌الدین بن عمر زاولی دولت
آبادی درد و لت آباد کن متولد شده و در عهد حملهٔ امیر تیمور بهنداز آنجا فرار نموده و در
جونپور اقامت گزیده و بامر ابراهیم شاه شرقی (مدت سلطنتش از ۸۰۴ تا ۸۴۴/۱۴۰۱-
۱۴۴۰) بامر دیوان عدالت آن شهر منصوب گردیده و لقب ملك العلماء یافته‌است.

از نوشته‌های او حواشی بر کافیه در نحو و کتابی بنام الارشاد در شرح کتاب‌الاصول
بزودی و یک عده دیگر از کتب بمسبب^۱ و فارسی از او بجاست. وفاتش در سال ۸۴۹/
۱۴۴۵ یا قبل از این تاریخ اتفاق افتاده‌است.

بحر مواج تفسیر مشروحی است که مؤلف آنرا بابر ابراهیم شاه شرقی تقدیم
داشته (فهرست اته ج ۲ شماره ۳۰۷۳) (سوره‌های اول تا ششم بتاریخ ۹۶۲ هجری) و
ج ۱ شماره ۲۶۷۹) (سوره‌های اول تا هجدهم بتاریخ ۱۱۸۷ هجری) و ایوانف شماره
۹۵۸ (سوره‌های ۱۹-۹۴ بتاریخ ۱۱۸۷) و آصفیه ج ۱ ص ۵۶۲ شماره‌های ۹۶ (نصف
اول) و ۱۳۵-۱۳۸ (کامل بتاریخ ۱۲۶۵) ۲۹۸ (هفت قسمت) و بانیکپور (فهرست

۱- رجوع کنید بفهرستهای Casiri ص ۸۰ و ۱۵۱-۱۵۲ و کورتن - ریو ص ۵۲۵
و لیدن ص ۲۳۲ Loth ص ۹۷۴-۹۷۵ و غیرها.

۲- مولف تجلی نور دو تاریخ بدست میدهد یکی ۸۴۰ (قول صاحب تاریخ فرشته)
دیگری ۸۴۲ و در الحدائق انحفیه ۸۴۸ آمده‌است.

نسخ خطی فارسی شماره‌های ۱۱۰۵ - ۱۱۰۸ (بتاریخ ۱۲۶۵) و ۱۱۰۹ (جلد چهارم بتاریخ ۱۱۰۱) و ۱۱۱۰-۱۱۱۱ (جلدهای ۱-۲ قرن هفدهم) فهرست قاهره ص ۴۰۷ و نوری عثمانیه ۲۳۴-۲۳۵ (!) و بیجاور ۱۷ (سوره‌های ۳۸-۹۴).

از این کتاب در لکنه و در سال ۱۲۹۷ فقط سوره‌های ۱-۴ بچاپ رسیده. کتب دیگر این مؤلف را بعدها مذکور خواهیم داشت.

برای ترجمه حال او رجوع شود باخبارالاکخيار ورق ۱۶۰ الف و تاریخ فرشته ج ۲ ص ۵۹۵ و سبحةالمرجان ص ۳۹ و فهرست رحمان علی ص ۸۸ و تجلی نورج ص ۳۳ و دائرةالمعارف اسلامی ج ۱ ص ۹۳۲.

۱۷- علاءالدین مصنفك، علاءالدین علی بن محمد الشاهرودی البسطامی الهروی معروف بمصنفك ۱ از احفاد امام فخرالدین رازی است.

وی در سال ۸۰۳/۱۴۰۰ در هرات متولد شده و تحصیلات خود را در آنجا بانجام رسانده سپس در ۸۴۸ با ناطولی عزیمت کرد و در قونیه بتدریس پرداخته است. چون بمرض ثقل سامعه مبتلا گردید عازم قسطنطنیه شد و سلطان محمد ثانی (۸۵۵-۸۸۶) وظیفه‌ای جهت او بمبلغ ۸۰ درهم در روز معین کرد، وفاتش بسال ۸۷۵/۱۴۷۰-۱۴۷۱ اتفاق افتاده.

علاءالدین مصنفك تألیفات عدیده دارد که اکثر آنها بر بی است متضمن حواشی بر چند کتاب و چند تصنیف او حکم کتاب درسی را پیدا کرده است.

- ۱- وی چون در عین جوانی بکار تصنیف مشغول شده بود باین لقب مشهور گردید.
- ۲- رجوع کنید بشقایق و فواید و بعضی مواضع از کشف الظنون ولی حاجی خلیفه در بعضی مواضع دیگر و فیات او را بسال ۸۷۱ و در يك مورد هم سال ۹۳۰ (!) دانسته است.

از کتب فارسی او یکی انوار الاحداق است دیگری حدائق الایمان لاهل
الیقین والعرفان، دیگر تحفة السلاطین و تحفة المحمودیه و شرح شمسیه و
و از مشهورترین آنها:

المحمدیه یا تفسیر مصنفك است که بعلمت تفصیل بقول حاجی خلیفه
نا تمام مانده و آنرا مصنف در سال ۸۶۳ بفرمان سلطان محمد ثانی شروع بتألیف کرده
و بهمین جهت هم نام آنرا المحمدیه گذارسته (رجوع کنید بکشف الظنون ج ۲ شماره
۳۴۰۳ و ج ۱۱۵۵۴).

ظاهراً این تفسیر همان نسخه هائی است که در فهرستهای کتابخانه ایا صوفیه
ص ۲۸۵ (سوره‌های ۹۶-۹۷) و بایزید ص ۲۶۰ و ۲۶۱ (سوره‌های ۹۶-۹۷) و فاتح ص
۶۳۶ قید شده ولی در هیچیک از این فهرستها نام آن مذکور نیست فقط در فهرستهای
بایزید و فاتح آنرا الشفاء نامیده‌اند.

(بر ان احوال او رجوع کنید بالشقایق النعمانیة ج ۱۸۱ والفوائد البهیه ص ۱۹۲
و بروکلمن ج ۶ ۲۱۴). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۸ مولانا عبدالرحمن جامی، اگر بگفته مؤلف فهرست کتابخانه سلیمیه
بشود اعتماد کرد شاعر و عالم و صوفی مشهور مولانا عبدالرحمن بن احمد جامی
متوفی سال ۱۴۹۲/۸۹۸ تفسیری داشته تحت عنوان:

تفسیر جزو الانبیاء که تفسیر سوره‌های ۷۸ تا ۹۴ است و نسخه آن در کتابخانه
مذکور شماره ۴۹ باقیست.

۱۹- معین مسکین، معین الدین بن شرف الدین حاجی محمد فراهی هروی معروف
بمعین مسکین از وعاظ مشهور بوده و یک سال نیز سمت قضاة هرات را داشته است، مشهورترین

کتاب او معارج النبوة است در سیرت حضرت رسول. وفات او بسال ۹۰۷/۱۵۰۱-۱۵۰۲ هجری
رخ داده است، از تألیفات دیگر او:

۱ تفسیر سورة فاتحه، بانکیپور (فهرست نجح خطی فارسی شماره ۱۱۲۸)
بتاریخ ۱۱۰۹ هجری، کتابخانه ریوان هند D.P.1، آصفیه ج ۱ ص ۵۶۴ شماره ۱۰۵،
پیشاور شماره ۹۹ ب (ظاهرأ خلاصه ای از آن).

۲ تفسیر سورة يوسف یا (احسن القصص)، بانکیپور (فهرست نسخ خطی
شماره های ۱۱۲۳ - ۱۱۲۶، بدلیان شماره های ۴۵۳ و ۱۸۱۳ (قسمت اول) که ظاهرأ
جزئی از آن است، ایوانف (کرزن شماره ۳۳۵)، فهرست نظیر احمر شماره ۱۵
(م. محدث، رامپور).

چاپها: طهران ۱۲۸۸ (که بخطا بمعین جتوینی نسبت داده شده)، لاهور ۱۸۷۳
چاپ سال ۱۳۰۷ سال ۱۳۰۷ که محل آن معلوم نشد (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۴)
لکنو سال ۱۹۰۲ میلادی (م).

از ملاحظه مقدمه تفسیر سورة يوسف چنین بر می آید که این کتاب و تفسیر
سوره فاتحه و تفسیر سوره البقره که بقول مصنف بانجام رسیده برد همه بایستی از اجزاء
تفسیر بزرگی باشند که معین مسکین میخواست است آنرا بنام حدائق الحقایق باتمام
برساند (کشف الظنون ج ۳ شماره ۴۴۳۸).

(برای شرح حال معین مسکین رجوع کنید بحبیب السیر مجلد سوم جزء ۳
ص ۳۳۸ و مخزن الغرایب (نسخه کتابخانه بدلیان ۳۹۵ شماره ۲۲۹۳ و حدائق الحنفیه

۱- از تفسیر عربی معین مسکین بنام بحر الدرر (کشف الظنون ج ۲ شماره ۱۶۵۸)
یک نسخه در کتابخانه بانکیپور باقیست (رجوع کنید بفهرست نسخ خطی عربی آن تحت
شماره ۲۰۹).

۳۵۸ فهرست ریوج اول ص ۱۴۹).

۲۰ - ملاحسین کاشفی کمال‌الدین حسین بن علی الواعظ کاشفی برادرزن جامی و مولف معروف انوار سبیلی و روضه الشهداء و تألیف دیگر (رجوع کنید به فهرست آته تحت شماره‌های ۲۱۸۸ و ۲۶۸۰) از وعظ معروف است که در ایام سلطنت سلطان ابوالغازی حسین باقر او وزیر نامی او امیر علی شیر نوائی در هرات بوعظ اشتغال داشته و در سال ۹۱۰/۱۴۹۹ - ۱۴۵۰ وفات کرده است.

۱ - جواهر التفسیر لخصفة الامیر که تفسیر مفصلی است بنام امیر علی شیر لیکن مولف فقط با تمام جلد اول آن شامل تفسیر سوره‌های ۱ و ۲ و ۳ و ۴ تا آیه ۸۴ توفیق یافته (کشف الظنون ج ۲ شماره ۴۲۷۴)، فهرست آته شماره ۲۶۸۰ (بتاریخ ۹۶۷. هـ)، بانکیپور (فهرست نسخ خطی فارسی شماره ۱۱۳۱ شامل تفسیر سوره‌های ۱-۳ از قرن شانزدهم میلادی، و شماره ۱۱۲۳ شامل سوره‌های ۱-۴) تا آیه ۸۴، ریوج ۱ ص ۱۱ الف (قسمت اعظم از مقدمه و تفسیر سوره اول بتاریخ ۱۰۲۱ هجری) و ج ۱۱ ب (تفسیر سوره دوم بتاریخ ۱۰۶۷. هـ)، قاهره (فهرست آن ص ۴۰۸) شامل تفسیر سوره‌های ۱ و ۲ (فهرست Vollers شماره ۸۹۹) (تفسیر سوره‌های ۱ و ۲ و ۳ تا آیه ۱۹۳ و ناقص از ابتدا).

از آنجا که مولف در مقدمه تفسیر آتی الذکر خود یعنی مواهب علیه نامی از جواهر التفسیر برده است بعضی از نویسندگان فهرستها بخطا مواهب علیه را همان جواهر التفسیر پنداشته اند بهمین جهت تادلایل دیگری بدست نیاید نمیتوان یقین کرد که نسخه شماره ۱۴۵ کتابخانه بایزید و شماره ۲۷۹ نوری عثمانیه و شماره ۱۹ ینی جامع واقعاً همانطور که نگارند گان فهرستهای آنها نوشته اند همان جواهر التفسیر باشد.

۲ مواهب علیه یا تفسیر حسین تفسیر موجزی است که مولف در فاصله بین

سنوات ۱۸۹۷-۱۸۹۶ بعد از آنکه بعللی از تعقیب خیال خود در اتمام جواهر التفسیر منصرف شده بنام امیرعلیشیر بانجام رسانده است (رجوع کنید بکشف الظنون ج ۲ شماره ۳۲۵۹ وج ۶ شماره ۱۳۳۷۳).

چون نسخ این تفسیر فراوان است خود را ازدادن تفصیل بیشتری در آن باب بی‌نیاز میدانیم، برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید بفهرستهای Auberystwyth شماره ۱۸ (بتاریخ ۹۸۹ هـ) و (Aumer ۳۲۶-۳۲۷ بتاریخ ۹۲۸ هـ) و بانکیپور (فهرست نسخ خطی فارسی شماره‌های ۱۱۴۵-۱۱۵۶ که یکی از آنها ۹۰۹ هجری تاریخ دارد و دیگری ۹۴۱)، بلوشه ج ۱ شماره ۲۷ (مورخه ۹۳۶ هجری)، بدلیان ۱۸۰۵-۱۸۰۸، فهرست نسخ خطی براون ص ۳۷-۴۰، نسخ دستی ۱۲۹۱، ذیل آن ۱۲۷۸-۱۲۷۹، دارن ۲۵۱، اتنه ۲۶۸۱-۲۶۹۰، لیدن ج ۴، ۱۶۹۲، ۲۷۱ مورخه ۹۲۶ هجری، مهرن ۲-۳، ریوج اول ۹-۱۱ الف و غیرها.

چاپها: (معمولاً در حاشیه قرآنها)، کلکته ۱۸۳۷ (فهرست زنگر ج ۱ شماره ۱۳۶۸)، میروت ۱۲۸۴ و ۱۲۸۸-۱۲۸۹، بمبئی ۱۲۷۹ و ۱۲۹۰ و ۱۲۹۵-۱۲۹۷ و ۱۳۰۳-۱۳۰۷، لکنهو ۱۸۷۱ و ۱۸۷۴ و ۱۸۸۸، لودیانا ۱۸۷۷، دهلی ۱۲۹۴ و ۱۳۰۴ و ۱۸۸۹ (چاپ دوم) و ۱۸۹۳ (۳۶ صفحه فقط)، اگره ۱۳۰۸، کاونپور ۱۸۹۵. از مواهب علیه چند ترجمه بترکی وارد و پشتونیز بعمل آمده:

چاپهای لکنهو و کاونپور فقط متضمن متن قرآن است بامواهب علیه در حاشیه ولی در چاپهای بمبئی کتاب فتح الرحمن ولی الله دهلوی نیز بر آنها ضمیمه شده مگر چاپ سال ۱۲۷۹ که يك ترجمه فارسی از قرآن را هم بدون ذکر نام مترجم شامل است.

چاپهای دهلی و میروت ترجمه اردوی رفیع‌الدین را ضمیمه دارند و یکی از آنها که در سال ۱۸۸۹ بطبع رسیده متضمن دو کتاب فتح الرحمن و فتح‌العزیز نیز هست، چاپ آگره ترجمه اردوی عبدالقادر را شامل است و چاپ لودیانا مشتمل بر یک

ترجمه اردوست که نام مولف آن در مجلات راجع بفهرست های کتابخانه های مذکور نشده .

در فهرست کتابخانه پیشاور شماره ۴۰ يك ترجمه فارسی قرآن نیز بملاحسین کاشفی منسوب گردیده است.

(برای تفصیل احوال کاشفی رجوع شود بمجالس النفايس ورق ۷۰۰ الف و حبيب السیر مجلد سوم جزء ۳ ص ۳۴۱ و مجالس المومنين ص ۲۳۵ و روضات الجنات ص ۲۵۶ و منتخبات فارسی شفر ج ۱ ص ۱۹۰ - ۱۹۷ و تاریخ ادبیات براون ج ۳ ص ۴۴۱-۴۴۳ و ۵۰۳-۵۰۴ و دائرة المعارف اسلامی ج ۲ ص ۷۸۰).

۲۱- ابو الفتح حسینی، ابو الفتح حسینی که برای شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-

۱۵۴۴/۱۵۷۶) از کتاب صفوة الصفاء ابن بزاز نسخه مهدبی ساخته (رجوع کنید بفهرست ریوج ص ۳۴۵) بدستور همین پادشاه،

تفسیر شاهی را که تفسیری است بمذاق شیعه از سوری از قرآن که متضمن

احکام است تألیف نموده و از این کتاب نسخه ای در کتابخانه بهار ۱۴۵ (مورخه ۱۰۸۸ هجری) و نسخه ای در کتابخانه آصفیه (فهرست آن ج ۱ ص ۵۶۲) بشماره ۲۵۱ تحت عنوان تفسیر آیات احکام موجود است، اما در اینکه کتاب ترجمه رساله اعتقادیه که ترجمه اعتقادات محمد بن علی بن بابویه است (رجوع کنید بیروکن ج ۱ ص ۱۸۷) از او باشد جای شبهه است.

برای ترجمه های دیگر کتاب اعتقادات رجوع کنید بصفحه آینده و کشف

الحجب والاستار تحت شماره ۳۱۸۵ و فهرست ایوانف (کرزن ۳۸۶).

۲۲- فخرالدین زواری، فخرالدین ۱ علی بن حسن زواری ۲ که او اخر عمر خود را در خدمت شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴/۱۵۲۴-۱۴۷۶) [بسربرده] صاحب تالیفاتی است که اهم آنها بقرارذیل است :

۱ ترجمه الخواص یا تفسیر زواری که تفسیری است که تفسیری است بمذاق شیعه و در ۱۵۳۹/۹۴۶-۱۵۴۰ بانجام رسیده (کشف الحجب والاسرار شماره ۵۳۵)، اته ۲۶۹۳ (بتاریخ ۹۵۹ هجری)، بانیکپور (فهرست نسخ خطی ۱۱۱۲-۱۱۱۳ بتاریخ ۱۰۷۸-۱۰۷۹) بهار ۱۴۳-۱۴۴ (سوره های ۱-۱۸، قرن هفدهم میلادی)، ایوانف شماره ۱۰۹۸ (سوره های ۱-۱۸ قرن هفدهم) شماره ۱۰۹۹ (سوره های ۱-۱۸ بتاریخ ۱۲۶۰ هجری) A.S.B. مجموعه کتب دولتی در فاصله ۱۹۰۳-۱۹۰۷ شماره ۲۱۷، کتابخانه بشیر آغا (استانبول) ۳۷-۳۹ (ناقص)، لیدن فهرست آن ج ۵ شماره ۲۶۵۵ (سوره های ۱-۷).

۲ لوا مع الانوار الی معرفة الائمة الاطهار که خلاصه ایست از کتاب احسن-الکبار فی مناقب الائمة الاطهار تألیف محمد بن ابی زید دورامینی و نسخه ای از آن که ۱۲۴۴ تاریخ دارد در کتابخانه امپراطوری Imp.Lib موجود است (رجوع کنید به فهرست نظیر احمد شماره ۶۹).

۳ مجمع الهدی در تاریخ انبیاء و اولیاء، فهرستهای ایوانف شماره ۶۱ (بتاریخ ۱۰۸۳ هجری) و اته شماره ۵۹۸.

- ۱- در فهرست لیدن شماره ۲۶۵۵ چنین است.
- ۲- زواره نام چند محل است لیکن مشهورترین آنها قریه ایست در شمال غربی اردستان (اراضی خلافت شرقی لسترنج ص ۲۰۸)، لسترنج آنرا زواره و یا قوت (ج ۱ ص ۲۳۴) اوزراره ضبط نموده است.

۴ روضة الأبرار که شرحی است بزبان فارسی از نهج البلاغه (راجع باین کتاب رجوع کنید بتاريخ ادبیات بروکلمن ج ۱ ص ۴۰۵)، کشف الحجب والاستار شماره ۲۰۱۶، فهرست هوتم شنیدلر شماره اول

غیر از این کتب فخرالدین زواری مولفات ذیل را نیز ترجمه کرد:

۵- اجتماع احمد بن علی طبرسی^۱

۶- اعتقادات محمد بن علی بن بابویه باسمة وسیلة النجاة^۲

۷- کشف الغمہ فی معرفة الائمة تألیف علی بن عیسیٰ اربلی^۳ باسمة ترجمة المناقب

که آنرا در سال ۹۳۷ بنام امیر قوام الدین محمد نوشته، کتابخانه بانسکیپورج ۵ ص ۵۰۹ و Auberystwyh ۱۹ (فقط قسمت کوچکی از آن).

۱- برای ترجمه های دیگر این کتاب رجوع شود بشماره ۱۶ که ذیلا بیاید و کشف الظنون شماره ۵۱۲ و برای اصل عربی آن رجوع کنید بفهرست Loth ۱۵۶، این احمد بن علی طبرسی را نباید با معاصرش فضل بن حسن طبرسی متوفی سال ۵۴۸/۱۱۵۴ مولف تفسیر مجمع البیان اشتباه نمود.

۲- ترجمه های دیگر این کتاب رجوع کنید بصفحه ۱۳ و کشف الظنون شماره ۳۱۸۵ متن عربی اعتقادات در سال ۱۲۸۲ هجری در ایران بچاپ رسیده (فهرست Blis ج ۱ ص ۶۲۹). برای مولف آن که در ۳۸۱/۹۹۱-۹۹۲ مرد رجوع شود بروکلمن ج ۱ ص ۱۸۷ ودائرة المعارف اسلامی ج ۲ ص ۳۶۵ و غیره.

۳- برای ترجمه احوال مولف که کشف الغمہ را در رمضان ۴۸۷/۱۲۸۸ بانجام رسانده و در ۶۹۲/۱۲۹۳ مرده رجوع کنید بامل الاصل ص ۵۴ وروضات الجنات ص ۳۹۶ و برای شرح متن عربی آن که در طهران ظاهر آ در سال ۱۲۹۴ منتشر شده رجوع کنید بفهرست Ellis ج ۱ ص ۲۴۳.

- ۸- مکارم الاخلاق رضی‌الدین حسن بن الفضل طبرسی بنام مکارم الکرائم ۱ (کشف الظنون شماره‌های ۵۷۴ و ۳۰۸۸).
- ۹- تفسیر منسوب بامام حسن عسکری ۲
- ۱۰- الطرائف فی معرفة مذهب الطوائف از علی بن موسی... طاوس ۳ بنام طراوة اللطائف فی ترجمة کتاب الطرائف (کشف الظنون شماره ۲۰۹۵).
- ۱۱- عدة الداعی ابن فهد بنام مفتاح النجاح ۴، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۶۲، (رجوع شود بروضات الجنات ص ۴۰۷).
- ۲۳- ملافتح الله کاشفی، فتح‌الله بن شکرالله الشریف الکاشانی از شاگردان فخرالدین زواری مذکور در فوق است، ذی نیز در تألیف همان سیره استاد خود را
-
- ۱- برای ترجمه‌های دیگر این کتاب رجوع کنید به فهرست ریوج ص ۱۵ ب، یکی ترجمه محمد بن عبدالکریم انصاری استرآبادی دیگری بنام محبوب الالباب ترجمه علی بن طیفور بسطامی و کشف الظنون شماره ۵۷۵. متن عربی در سال ۱۳۰۰ در بلاق و در ۱۳۰۳ و ۱۳۱۱ در قاهره بچاپ رسیده (فهرست Ellis ج ۲ ص ۴۹۹) این مؤلف پسر مؤلف تفسیر مجمع البیان است.
- ۲- برای ترجمه‌های دیگر این تفسیر مراجعه کنید بشماره ۴ مذکور در صفحه ۲۹ آتی و فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۶۲ شماره ۲۳۸. متن عربی در سال ۱۲۶۸ در طهران (فهرست Ellis ج ۱ ص ۶۳۰) و در ۱۸۹۳ در لکنهو بچاپ رسیده. برای ترجمه احوال امام حسن عسکری رجوع شود بدائرة المعارف اسلامی ج ۱ ص ۴۸۹.
- ۲- برای احوال ابن طاوس که در ۶۶۴ / ۱۲۶۶ وفات کرده رجوع کنید بروضات الجنات ص ۳۹۲. برای ترجمه دیگر آن که در قرن نوزدهم میلادی بعمل آمده و در ۱۳۰۱ در طهران بچاپ رسیده رجوع شود به فهرست Edwards صفحه ۱۱ اولی در این فهرست نام آن بخط کشف الحجه ضبط شده.
- ۳- برای ترجمه دیگر این کتاب از محمد بن عبدالکریم انصاری مذکور در حاشیه ۲ از صفحه قبل رجوع کنید بکشف الظنون شماره ۵۵۷ و برای نسخه عربی آن رجوع شود بمحبوب الالباب ص ۴۸۴. احمد بن محمد بن فهد حلّی در سال ۱۴۳۷/۸۴۱ فوت کرده (رجوع شود بمنتهی المقال ص ۳۹ و روضات الجنات ص ۲۰ و بروکلن ج ۱ ص ۴۹۸. ۲- بقول صاحب مرآة الصفا) (بقل ربو در فهرست خود ج ۱ ص ۱۰۷۷).

تعقیب نموده و در آخر عمر بفرمان شاه طهماسب بترجمه کتابی مشغول شده و در ۱۵۷۸/۱۵۷۰ یا در ۹۸۸/۱۵۸۰-۱۵۸۱ وفات یافته است^۱، مهمترین تألیفات او بقرار ذیل است :

۱- منهاج الصادقین فی الزام المخالفین که تفسیر مفصلی است بمذاق شیعه در پنج مجلد (کشف الظنون شماره ۳۱۹۲)، فهرست بدلیان ۱۸۰۹ (بتاریخ ۱۰۶۴-۱۰۶۵ هجری، فهرست انجمن سلطنتی آسیایی ص ۱) (تفسیر سوره‌های ۱-۳ که قدری از ابتدای آن افتاده) و ص ۲ (تفسیر سوره‌های از ۴۸ تا ۹۴ بتاریخ ۱۱۰۷ هجری)، آصفیه ج ۱ ص ۵۶۸ شماره ۲۸۷ (تفسیر سوره‌های ۸-۱۵) و شماره ۲۸۸ (تفسیر سوره‌های ۲۹-۳۷) و شماره ۲۸۹ (تفسیر سوره‌های ۱۹-۲۳) و دیوان هند D.P. ۲۴ با حاشیه تفسیر سوره ۱ و ۲ تا آیه ۷۵).

چاپها : ۱۲۹۰ (?) فهرست آصفیه ج ۱ شماره ۵۶۸ شماره های ۳۷۳-۳۷۵، طهران در سال ۱۲۹۶-۱۲۹۷.

۲- خلاصه المنهاج، که مختصر کتاب سابق است (کشف الظنون شماره ۱۰۶۶) فهرست ریوج ص ۱۱ ب (تفسیر سوره‌های ۱-۱۸ بتاریخ ۱۰۷۱ هجری) و ص ۱۲ الف (سوره‌های ۱۹-۹۳ بهمان خط) ص ۱۲ ب (سوره‌های ۱۹-۹۴ بتاریخ ۱۰۸۲ هجری)، فهرست بلوشه ج ۱ ص ۲۹ (سوره‌های ۳۵-۹۴ بتاریخ ۱۰۷۴ هجری)، بهار ۱۴۶ (۱۰۸۵ هجری)، اته شماره ۲۶۹۲ (سوره‌های ۸۱- بی تاریخ) و ۲۶۹۵ (سوره‌های ۳۹- ۹۴ بی تاریخ) ایوانف شماره ۱۱۰۰ (سوره‌های ۱-۱۸ تاریخ تجلید آن ۱۰۹۹ هجری) دیوان هند D.P. شماره ۲۴ (سوره‌های ۱ تا آیه ۹۸ از سوره ۱۸) و ۱۷ (۱-۴)، آصفیه ج ۱ ص ۵۶۴ شماره ۹۸ (نصف دوم)، بانکپور (فهرست نسخ خطی عربی آن ۲ و ۸ و فهرست نسخ خطی آن ۱۱۳۳-۱۱۳۴) (بتاریخ ۱۰۹۹ هجری) و ۱۱۳۵ (بتاریخ

۱۰۷۸) و ۱۱۳۶ (جلد دوم بتاريخ ۱۱۶۶) و Lincei Sendiconti بتاريخ ۱۹۱۲ صفحه ۱۱۲.

این کتاب در سال ۱۲۸۱ در طهران بچاپ رسیده.

از تألیفات دیگر ملافتح الله کاشانی :

۳- **تنبیه الخافلین و تذکرة العارفين** که تفسیری است از نهج البلاغه و در سال ۹۵۵ تألیف شده (کشف الظنون شماره ۷۱۰)، آصفیه ج ۲ ص ۱۶۰۸ شماره ۱۸۵ (نصف اول)، ذیل فهرست براون شماره ۱۳۴۲، ایوانف (کرزن ۳۷۲) ریو ج ۱ ص ۱۸.

۴- ترجمه قواعد الاحکام حسن بن یوسف بن المطهر الجلی^۱،

۵- ترجمه کتاب احتجاج احمد بن علی الطبرسی بنام کشف الاحتجاج^۲،

۶- ترجمه قرآن،

۷- زبدة التفسیر که بعربی در سال ۹۷۷ بانجام رسیده.

(برای ترجمه حال ملا فتح الله رجوع کنید بروضات الجنات ص ۵۰۸ و فهرست

ریو ج ۳ ص ۱۰۷۷) اب^۱.

۴۴- **میر فخر الدین سماکی**، میر فخر الدین محمد بن حسین حسینی سماکی

استرآبادی، ابتدا در سبزوار بتعلیم و شیخ الاسلامی اشتغال داشته سپس بخدمت شاه طهماسب اول پیوسته و اگرچه مؤلف هفت اقلیم میگوید که او در دستگاه این پادشاه بصدارت رسیده لیکن نویسنده عالم آرای عباسی این نکته را تأیید نمیکند.

۱- برای ترجمه حال مؤلف اصلی که در سال ۱۳۲۶/۲۲۶ وفات یافته رجوع

کنید بروضات الجنات ص ۱۷۱ و بروکلن ج ۲ ص ۱۶۴ و غیرها.

۲- برای ترجمه دیگر این کتاب رجوع شود بصفحه ۹۴ از صفحات گذشته

میرفخرالدین سما کی شرحی بر هداية الحكمة میبیدی که در سال ۱۸۷۳ در لکنه و بطبع رسیده نوشته (کشف الظنون ج ۴ ص ۴۷ و فهرست Loth ۴۹۲) همچنین وی مؤلف شرح تهذیب المنطق تقنازانی (کشف الظنون ج ۲ ص ۴۸۰ و کشف الحجب و الاستار شماره ۹۰۶) و حواشی بر شرح قوشچی بر تجرید العقاید خواجه نصیر طوسی است (کشف الظنون ج ۲ ص ۲۰۳ و کشف الحجب شماره ۸۹۷).

سما کی در سال ۱۵۴۵/۹۵۲ بنام شاه طهماسب،

تفسیر آیه الکرسی را بمذاق شیعه تألیف نموده (فهرست ایوانف شماره ۱۱۰۱).

برای شرح حال او رجوع کنید بهفت اقلیم شماره ۱۱۶۷ و تاریخ عالم آرای عباسی ورق ۴۴ الف.

۲۵- جلال الدین تهنائیری از صوفیه چشتی مهمترین شاگردان عبدالقدوس بن اسماعیل گنگوهی^۱ است. اکبر شاه موقعی که برای رفع فتنه برادر خود محمد حکیم میرفت بزیارت او آمد. وی یسن نود و پنج در سال ۱۵۸۲/۹۸۹ در تهنائیس وفات یافت و در همانجا مدفون شد. **وقف کتابخانه مدرسه فیضیه قم**

رساله تفسیر سوره والین که شرح سوره نود و پنجم از قرآنست، فهرست
ته ۱۹۲۴ (۸).

(برای شرح حال او رجوع شود بهفت اقلیم شماره ۳۸۰ و منتخب التواریخ ج ۳ ص ۳ و سفینه الاولیاء ص ۱۰۱ شماره ۱۱۹ و سواطع الانوار (فهرست ته ۶۵۴) شماره ۳۱ و خزینة الاصفیاء ج ۱ ص ۴۳۹ و رحمن علی ص ۴۰).

۲۶- نورالدین محمد واعظ، وی مؤلف تفسیری است از آیه الکرسی که آنرا بنام ابوالغازی عبدالله بهادرخان نوشته، و این ابوالغازی عبدالله ظاهراً یکی از دو تن امیر شیبانی است که هر دو باین نام و کنیه معروف بوده اند اولی از سال

۱۵۳۹/۹۴۶ تا ۱۵۴۰/۹۴۷ سلطنت کرده و دومی از ۱۵۸۳/۹۹۱ تا ۱۶۰۶/۱۰۰۶
۱۵۹۸. (رجوع شود بفهرست کتابخانه دیوان هند D.A ورق ۷۷ الف).

۲۷- نظام الدین تهانیسری، نظام الدین عبدالشکور فاروقی تهانیسری بلخی
برادرزاده و داماد و خلیفه جلال الدین محمد بن محمود تهانیسری مذکور در شماره
۲۵ است.

در اواخر سال ۱۶۰۶/۱۰۱۴ یعنی سال اول سلطنت جهانگیر موقعیکه پسر این
پادشاه یعنی سلطان خسرو عاصی شد از ترس پدر از اکبر آباد گریخت و بتهانیسر آمد
و بشیخ نظام الدین پناه برد، جهانگیر از این معنی در غضب رفت و از شیخ خواست که
از هند بیرون رود. شیخ نیز عازم حج شد و در طی اقامت در حرمین دو شرح بر لوامع
عراقی نوشت (فهرست اتمه مجموعه ۳۳۷ و تزوکی جهانگیری ترجمه Reverdge, Rogers
ج ۱ ص ۶۰) سپس ببلخ آمد و در آنجا مقیم شد و در همین شهر بتاریخ هشتم رجب
۱۰۳۵ یا ۱۰۳۶ (مطابق ۵ آوریل ۱۶۲۶ یا ۲۵ مارس ۱۶۲۷) وفات یافت.

۱ - تفسیر سوره اول و سور ۷۸-۹۴ (فهرست کتابخانه دیوان هند D.p. با
چند سقط بتاریخ ۱۱۱۴ هجری) ۱۱۸۴ ب (سوره اول فقط).

شبهه ای نیست که این تفسیر همان ریاضی القدسی است که در کتاب سواطع-
الانوار باونسبت داده شده و مؤلف این کتاب میگوید که آن تفسیر دوثلث اخیر قرآن
است و نیز همانست که رحمن علی آنرا تفسیر نظامی نامیده است.

۲- ملحوظ شیخ نظام الدین تهانیسری (فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۴۸۸
شماره ۸۴۳ بتاریخ ۱۰۲۶ هجری).

۳- شرح لمعات مکی یامدنی که یکی از دو شرح اوست بر لمعات عراقی
(فهرست کتابخانه بدلین ۱۲۵۴).

۱- بگفته رحمن علی وی در سال ۱۰۲۴ وفات یافته.

(برای شرح حال او رجوع شود بهفت اقلیم شماره ۳۸۱، سواطع الانوار فهرست اته ۶۵۴) ورق ۳۹۳ الف و حدایق الحنفیه ص ۴۰۱ و رحمن علی ۲۴۱ و خزینة-الاصفیاء ج ۱ ص ۴۶۳).

۲۸- ملاشاه، شاه محمد بن عبد محمد^۱ بن سلطان علی بن فتح الله ار کسائی رستاقی بدخشی مشهور بملاشاه و ملقب بلسان الله یکی از اقطاب فرقه قادریه و مربی دارا شکوه پسر ارشد جهانگیر بوده.

وی در سال ۱۰۲۳/۱۶۱۴-۱۶۱۵ م در ار کسا از قصبات نزدیک رستاق در بدخشان تولد یافته سپس در هند مقیم شده و رشتهٔ ارادت میان میر لاهوری صوفی معروف را بگردن گرفته و در ۱۰۷۲/۱۶۶۲-۱۶۶۳ م (بقول صاحب مرآة الخیال) یا در ۱۰۶۹ (بگفتهٔ مؤلف خزینة الاصفیاء) وفات یافته است و لی Beale در مفتاح التواریخ (چاپ کره در سال ۱۸۴۹) میگوید که بر لوح مزار او سال ۱۰۷۰ هـ قمری است.

شاه تفسیر یا تفسیر شاه (که ماده تاریخ سال تألیف نیز از همان برمیآید تفسیری است از سوره اول و دوم و سوم و دوازدهم قرآن قسمتی بفارسی و قسمتی بعربی و آن بسال ۱۰۵۷ (۱۶۴۷ م) تألیف شده است (فهرست کتابخانهٔ هند D.P. ۱۴۲۰ که در عهد مؤلف نوشته و بتوسط او تصحیح گردید، فهرست کتابخانهٔ بانک پورج ۳ ص ۳۲۶ (قرن هجدهم میلادی)، فهرست ایوانف ۹۶۹ که کاملاً تمام نیست و در اواخر قرن هفدهم بکتابت آمده، فهرست کتابخانهٔ رامپور نظیر احمد شماره ۹ که گویا فقط شامل سوره‌های اول و دوم و سوم است) از مثنویات و منظومه‌های او در محل خود صحبت خواهیم کرد.

برای شرح احوال او رجوع کنید بنسخ احوال شاهی (ذیل فهرست ریو شماره ۱۳۰) و مرآة الخیال ص ۱۲۷ و خزینة الاصفیاء ج ۱ ص ۱۷۲ و فهرست ریو ج ۲ ص ۶۹۰ و غیره. صورت او نیز در کتاب نقاشان دربار سلاطین گودکانی The Court painters of the Grand Maguls

۱- ظاهرأ ملاعیدی که در فهرست ریو آمده تحریفی است از ملاعبدی.

تألیف Aruld و Binyon تحت شماره ۳۳ بجاب رسیده .

۲۹- سلطان بن سید خواجگی حسینی، وی در سال ۱۰۸۳/۱۶۷۲-۱۶۷۳ در شهر جلیسر کتابی در تفسیر سوره واقعه (سوره ۹۶) تألیف کرده (فهرست ایوانف کرزن ۳۳۶) .

۳۰- محمد صفی قزوینی بن ولی قزوینی مؤلف دو کتاب *تحفة الاخيار* (فهرست ریوج ص ۱۲۵) و *انيس الحجاج* (ایضاً ج ۳ ص ۹۸۰) تفسیری دارد که آنرا بنام زیب النساء دختر اورنگ زیب تألیف کرده با اسم *زیب تفسیر* که تفسیر مشروحو است، جلد پنجم آن در سال ۱۰۸۱/۱۶۷۰-۱۶۷۱ تألیف شده و تاریخ تألیف قسمت اخیر آن ظاهرأ سال ۱۰۸۷ است (رجوع شود بفهرست ریوج ص ۳ ص ۹۸۰)، فهرست بدلین ۱۸۱۰ (سوره های ۸-۱۲ که ظاهرأ بخط خود مؤلف است) .

۳۱- محمد امین علوی، محمد امین صدیقی علوی حسینی بنام اورنگ زیب (سلطنتش از ۱۰۶۹ تا ۱۱۱۹/۱۶۵۹-۱۷۰۷) تفسیری نوشته است تحت عنوان : *تفسیر امینی* (فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۶۲ شماره ۱۶۵) .

۳۲- میرزا نورالدین محمد نعمت خان، میرزا نورالدین محمد که اورنگ زیب او رانعمت خان لقب داده بود در شعر علمی تخلص میکرد و مؤلف دو کتاب *وقایع حیدرآباد* و *بهادر شاه نامه* و بعضی کتب دیگر است . وی در سال ۱۱۲۱/۱۷۰۹ یا ۱۱۲۲/۱۷۱۰ وفات یافته و از او تفسیری باقیست بنام

نعمت عظمی که آنرا بسال ۱۱۱۲/۱۷۰۰-۱۷۰۱ شروع کرده و در ۱۱۱۵/۱۷۰۳-۱۷۰۴ بانجام رسانده و باورنگ زیب تقدیم نموده است (رجوع کنید بکتاب *کشف الحجب والاستار* تحت شماره ۳۲۸۰ و فهرست ایوانف کرزن ۳۳۷) آیات قرآنی را که میرزا نورالدین محمد در کتاب *وقایع حیدری* آورده شخصی بنام *کمال الدین احمد صدیقی* در رساله ای با اسم *تحفة الودایع فی حل الوقایع* در سال ۱۲۰۴ جمع آورده

۱- چون این عنوان در خود رساله مذکور نیست بنظر میآید که آنرا ناشر رساله

بر آن گذاشته باشد .

(فهرست کتابخانه بهار ۴۸۰ و فهرست اته ۱۶۵۹ و مواضع دیگر).

۳۳- جمال‌الدین خوانساری، جمال‌الدین محمدبن حسین خوانساری از فضلالی معروف اصفهان است که چندین تعلیقه و تألیفات دیگر دارد (رجوع شود بکشف الحجب والاستار شماره های ۸۷۷ و ۹۱۶ و ۱۳۹۸) و بگفته مؤلف کشف الحجب (شماره ۱۳۹۸) رساله‌ای نیز در رجعت بنام شاه سلطان حسین صفوی (سلطنتش از ۱۶۹۴ تا ۱۷۲۲ م.) نوشته و بقول صاحب روضات الجنات در ۲۶ رمضان ۱۱۲۵/۱۷۱۴ وفات یافته و در قبری که شاه سلیمان جهت پدر خود ساخته بود مدفون شده. بنابراین وی نمیتواند مؤلف

موائد الرحمن فی ترجمه القرآن ۱ باشد که بامر نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰/۱۷۳۶-۱۷۴۸) تألیف شده و در سال ۱۸۹۳ میلادی در بمبئی بچاپ رسیده و ناشر در پشت جلد آنرا بجمال‌الدین خوانساری نسبت داده است ۲.

(رجوع کنید بروضات الجنات ص ۱۵۵ و قصص العلماء ص ۲۰۸)

۳۴- ترجمه قرآن بامر نادرشاه برای این ترجمه رجوع شود بشماره قبل

۳۵- قطب‌الدین دهلوی، قطب‌الدین احمدبن عبدالرحیم معروف بولی الله دهلوی متولد سال ۱۱۱۴/۱۷۰۳ و متوفای ۱۱۷۶/۱۷۶۲-۱۷۶۳ یکی از علمای بزرگ حدیث و کلام هنداست و چندین کتاب بفارسی و عربی نوشته از جمله:

۱- فتح الرحمن بترجمه القرآن که ترجمه فارسی قرآنست و آنرا که مؤلف شماره گذاری نیز کرده در سال ۱۱۵۱ بانجام رسانده است (فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶ شماره ۲۰۴، فهرست کتابخانه بانک کپیور مخطوطات فارسی ۱۱۴۰-۱۱۴۱،

۱- این عنوان در متن کتاب مذکور نیست و بنظر میرسد که دیگران آنرا از خود ساخته باشند.

۲- ترجمه قرآنی را بعضی از مؤلفین بیدرو آقا حسین بن جمال‌الدین محمد خوانساری نسبت داده‌اند (رجوع کنند بامل‌امل ص ۴۲ و روضات الجنات ص ۱۹۶-۱۹۸ و قصص العلماء ص ۲۰۷ و کشف الحجب شماره ۵۶۴).

فهرست کتابخانه هند D.P ۱۵ ، فهرست ایوانف - کرزن ۳۳۱ ، فهرست کتابخانه پیشاور متون ۴۳ الف) .

چاپهایی که تا کنون از این ترجمه قرآن شده غالباً با یکی یا چند کتاب ذیل همراه است:

الف - ترجمه قرآن باردو تألیف رفیع الدین دهلوی ، ب - ترجمه عبدالقادر دهلوی، ج - تفسیر عربی جلالین، د - تفسیر منسوب بابن عباس ، ه - تبصیر الرحمن عربی تألیف المهایمی، و - مواهب علیه (رجوع شود بصفحه ۹۰) ، ح - تبجیل التنزیل (که ذکر آن در صفحه ۱۱۹ بیاید) ز - تفسیر فارسی منسوب بسعدی (رجوع شود بصفحه ۸۰) ، ط فتح العزیز (رجوع شود بصفحه ۱۰۸) ، ی - تفسیر فرقان باردو تألیف ابو محمد عبدالحق ، یا اعظم التفسیر باردو تألیف رحیم بخش دهلوی ، یب - ترجمه مواهب علیه باردو ، وما ذیلا در ذکر چاپهای فتح الرحمن بکتابهای دیگری هم که بهر يك از آنها ملحق شده باز کر همان حروف ابجدی که در فوق آنها را بآن نمودیم بدست میدهیم.

چاپهای دهلی ۱ در سال ۱۲۸۳ (با الف وج) ، سال ۱۲۸۵ (با الف وب) ، سال ۱۲۸۶ (با الف وه) ، سال ۱۲۸۶ (با ب) ، ۱۲۹۳ (با الف وب) ، ۱۳۹۴ (با الف وب) ، ۱۲۹۹ (با الف وب وز) ، ۱۸۸۹ (با الف و ظاهر آ ب) ، ۱۸۸۹ (با الف و ووط) ، ۱۸۹۰ (با ب و ط ولی فقط از ۱ تا ۵۴) ، ۱۸۹۰ (الف و ب) ، ۱۸۹۱ (بای از صفحه ۱ تا ۱۱۰ فقط) ، ۱۸۹۳ (با الف و ط و یب ولی ظاهراً فقط تا صفحه ۳۶۶) ، ۱۳۱۴ - ۱۳۱۷ (با الف وب وز و یا) ، ۱۳۱۵ (با الف وب).

چاپهای میروت : سال ۱۲۸۴ (با الف وج) ، ۱۲۸۵ (باب ود) ، ۱۲۸۶ (با الف وج و د) ، ۱۸۶۹ (با الف) ، ۱۲۹۲ (با ب ود) ، ۱۲۹۶ (با الف وج) ، ۱۲۹۹ (با الف وج و د)

۱- اگرچه در این چاپها نام محل نشر بدست داده نشده لیکن از ذکر نام مطبعه بخوبی

میتوان بشهرهائی که این چاپها در آنجا بعمل آمده پی برد.

چاپهای کاونپور : سال ۱۲۹۹

چاپهای بمبئی : سال ۱۲۹۰ (باو) ، ۱۲۹۵-۱۲۹۷ (باو) ، ۱۳۰۳-۱۳۰۷ (باو) .

چاپ سیالکوٹ : سال ۱۸۹۹ با دو ترجمه انگلیسی وارد و بدون ذکر نام مترجم (ظاهراً فقط از صفحه ۱ تا ۳۱) .

چاپ لکنهو بین سالهای ۱۸۹۹-۱۹۰۲ (با ی) .

علاوه بر این چاپها کتاب فتح الرحمن چندین بار نیز در لاهور همراه کتاب موضح فرقان یا تفسیر محمدی تألیف محمد بن بارک الله بطبع رسیده (جلد اول آن در سال ۱۲۸۸ از چاپ در آمده و پنجمین بار که همین جلد به چاپ رسیده در سال ۱۳۲۱ است ولی سایر مجلدات هفتگانه آن بنظر نمی آید که تا این اندازه به زیر چاپ رفته باشد) .

غالباً این چاپها مقدمه ولی الله را ندارند ولی در چاپهایی که در سنوات ۱۲۸۴ و ۱۲۸۵ و ۱۲۹۲ از این کتاب در میروت شده و در چاپ سال ۱۶۹۴ دهلی مقدمه مزبور موجود است .

این تفسیر بنام التفسیر الجمالی علی تزییل الجلالی بتوسط محمد خیرالدین خان حیدر آبادی بترکی نیز ترجمه شده و در سال ۱۲۹۴ در بولاق به چاپ رسیده است .

۲- الفوز الکبیر فی اصول التفسیر (فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶ شماره ۲۵۹ ، فهرست کتابخانه دیوان هند D.P. ستون ۲۵ و D.A. ستون ۲۷۹ الف ، فهرست کتابخانه پیشاور ستون ۴۳ الف) .

چاپهای این کتاب : در چین سوره بسال ۱۲۴۹ ، در لاهور سال ۱۸۸۳ . نسخه عربی آن در سال ۱۲۹۷ در دهلی با خاتمه‌ای باسم جامع البیان تألیف معین بن صفی به چاپ

رسیده و گویا کتابی هم که در حاشیه کتاب سفر السعادة فیروز آبادی در قاهره (ظاہراً بسال ۱۸۸۰) طبع شده همین نسخه عربی الفوز الکبیر است.

قسمت پنجم و فصل آخر این تفسیر، که بعربی نگاشته شده شرح کلمات و آیات قرآنی است بترتیبی که نازل شده. این قسمت که عنوان علیحده ای دارد باسم فتح الکبیر بمالابد من حفظه فی علم التفسیر جدا گانه استنساخ و در سال ۱۲۸۹ در لکنهو بیچاپ رسیده (رحوع کنید بفهرست عربی کتابخانه خدیوی مصر ج ۱ ص ۲۰۰).

شرح حال ولی الله دهلوی را که بقلم خود اوست هدایت حسین در سال ۱۹۱۲ مجله آسیایی بنگاله از صفحه ۷۵ تا ۱۶۱ چاپ رسانده. برای ترجمه احوال اورجوع شود ایضاً بکتاب اتحاف النبلاء ص ۴۲۸ و حدایق الحنفیه ص ۴۴۷ و کتاب رحمن علی ص ۲۵۰ و تاریخ ادبیات عرب بروکلمن ج ۲ ص ۴۱۸ و دائره المعارف اسلامی ج ۱ ص ۹۷۱ و فهرست کتابهای عربی کتابخانه بانکپور قسمت پنجم شماره ۱۲۵).

۳۶- سید قمر الدین اورنگ آبادی، سید قمر الدین بن منیب الله بن عنایت الله اورنگ آبادی (متولد سال ۱۱۲۳/۱۷۱۱/۱۷۱۲ م در بالاپور نزدیک برهانپور و متوفای سال ۱۱۹۳/۱۷۷۹ در اورنگ آباد) از خاندان سادات خجندیه است که در بالاپور مقیم شده بودند. وی از دوستان غلامعلی آزاد بلگرامی بوده و این مولف در کتاب سبحة المرجان خود (ص ۱۰۱-۱۱۳) ترجمه حال و قسمتی از یکی از کتب عرفانی اورانام مظهر النور نقل کرده است.

از تألیفات او یکی:

۱- **نور الکریمین** است در تفسیر آیات ۲۸ و ۲۹ و ۳۳ از سوره سی و سوم قرآن (فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ستون ۳۰ و فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۴۹۶ شماره ۹۱۱) (بدون ذکر نام مولف). این رساله در سال ۱۳۰۷- و ۱۳۰۸ بیچاپ

رسیده (فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۳۵۸). دیگر:

۲- رساله جواب سؤالات بعضی ملحدین از ملاحظه هندوستان (فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۳۵۸).

۳- رساله نورالظهور (فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۳۴۶).

۴- رساله سؤالات و جواب اربعه (فهرست آصفیه ج ۲ صفحه ۱۳۴۴).

برای شرح حال از رجوع شود بخزانة عامره ص ۳۸۰ و سبحة المرجان ص ۱۰۱-۱۱۳، و حدایق الحنفیه ص ۴۵۲ و تذکره علمای هند ص ۱۷۰).

۴۷- حافظ غلام مصطفی، حافظ غلام مصطفی بن محمد اکبر تهرانی سری دهلوی بنا بگفته خود او در مقدمه تفسیرش مولف کتاب بزرگی است در طب بنام طب مصطفوی بعلاوه کتابی دارد بعربی باسم هدایح القادریه و تفسیری بفارسی با چند تألیف دیگر در مواضع کلامی. از تألیفات اوست:

۱- بحر العلوم الاسلامیه یا التفسیر المصطفوی که تفسیر ساده ایست و آنرا مؤلف بسال ۱۱۹۱/۱۷۷۸ بانجام رسانده و بیازده علم تقسیم نموده بشرح ذیل: ۱- رسم الخط، ۲- وقوف، ۳- تجوید، ۴- قرآات سبع، ۵- تفسیر، ۶- عقائد اهل السنة و الجماعة، ۷- فقه، ۸- تصوف، ۹- سلوک، ۱۰- معارف و حقایق، ۱۱- حدیث نبوی [فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ستون ۲ الف (سوره‌های ۱-۲۸)، فهرست کتابخانه رامپور نظیر احمد ص ۱۲ که کامل است].

قسمت رسم الخط این کتاب با قرآنها نیکه در سالهای ۱۲۸۲ و ۱۸۶۶ و ۱۲۸۶ لکنهو و در سالهای ۱۲۸۳ و ۱۲۹۲ در دهلوی و در سنوات ۱۲۸۴ - ۱۲۸۵ - ۱۲۹۶ در میروت و در سال ۱۲۸۴ در لاهور بچاپ رسیده بطبع در آمده است.

۲- شخوص الحکم شرحی است بفارسی از کتاب فصوص الحکم ابن عربی (کتاب بروکلمن ج ۱ ص ۴۴۲)، رجوع کنید بفهرست آصفیه ج ۱ ص ۴۴۸.

۴۸- سلیمان نحیفی ، سلیمان بن ابراهیم نحیفی متوفی سال ۱۱۹۹/۱۷۸۴-۱۷۸۵ بنا بر شرح مذکور در فهرست کتابخانه حمیدیه (ص ۱۰۳ شماره ۱۹) مولف تفسیری است بنام :

لطائف التفسیر.

۴۹- محمد رضا همدانی، محمد رضا بن محمد امین همدانی که در سال ۱۸۲۳ م. در تبریز مقیم بوده و با هائری مارتین Henry Martyn مبلغ عیسوی انگلیسی به معاوضه و احتجاج پرداخته صاحب دورساله است، یکی:

۱- الدر المنظیم در بیان آیات قرآنی و قبل از هر آیه باجمال تفسیری از هر یک از آنها بدست داده . این کتاب در سال ۱۲۷۹ در ایران بچاپ رسیده .

۲- ارشاد المصلین فی اثبات نبوة خاتم النبیین (فهرست کتب فارسی براون ستون ۱۰۹ ب).

این رساله را S. Lee تحت عنوان Controversial Tracts با انگلیسی ترجمه کرده . رجوع کنید بکتاب Controversial tracts ... by Henry Martyn تألیف همین شخص که آنرا در سال ۱۸۲۴ در کمبریج (صفحات ۱۱۸ - ۱۲۱) منتشر ساخته است.

۴۰- عبدالعزیز دهلوی، عبدالعزیز دهلوی پسر ارشد ولی الله دهلوی مذکور در شماره ۳۵ است. وی عمر خود را بتألیف و اصلاح دین گذرانده . تولدش بسال ۱۱۵۹ (۱۷۴۶/۱) م و وفاتش بتاریخ ۱۲۳۹/۱۸۲۴ م اتفاق افتاده .

کتب مشهور و مرغوب او عبارتند از : ۱- بستان المحدثین ، ۲- سر الشهادتین (بعربی) ، ۳- تحفه اثنا عشریه ، ۴- عجاله نافعہ .

۱- بهمین مناسبت وی خود را نیز غلام حلیم که بحروف ابجد با ۱۱۵۹ برابر است

۵- فتح‌العزیز یا تفسیر عزیز در تفسیر سوره‌های اول و دوم (تا آیه ۱۸۰) و سور ۴۷-۹۴. فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶ شماره‌های ۲۹۰ (تفسیر سوره اول و دوم تا آیه ۱۳۵) و ۲۹۳ (تفسیر سوره‌های ۴۷-۹۴)، فهرست نسخ خطی کتابخانه بانکپور ۱۱۴۲-۱۱۴۴، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی شماره ۲۲ الف (تفسیر سوره‌های اول و دوم تا آیه ۱۸۰) و شماره ۲۲ ج (تفسیر سوره‌های ۴۷-۹۴) و فهرست کتابخانه برلین شماره ۵۲ رساله پنجم که فقط قسمتی از کتاب را حاوی است.

چاپهای این کتاب: بسال ۱۲۸۴ (فقط قسمت ۲۹ ظاهراً) و ۱۲۴۹ (تفسیر سوره‌های اول و دوم تا آیه ۱۸۰) در کلکته بسال ۱۲۶۸، در لکنهو (فقط قسمت ۳۰ ظاهراً) در لاهور بسال ۱۲۹۴ (ظاهراً فقط قسمت ۳۰) و بسال ۱۸۸۱ (ظاهراً بعضی قطعات) و ۱۸۸۳ (ظاهراً قسمتهای اول و ۲۹ و ۳۰) و بسال ۱۸۹۰ (قسمت ۲۹) و بسال ۱۸۹۴ (ظاهراً فقط قسمت ۳۰). در بمبئی در فاصله سنوات ۱۲۹۴-۱۲۹۵ (قسمتهای اول و ۲۹ و ۳۰) و بسال ۱۸۸۹ (ظاهراً فقط قسمت ۳۰). در دهلی بسال ۱۸۸۹ (رجوع شود بصفحه ۲۱) و بسال ۱۸۹۳ (ظاهراً از صفحه ۱ تا ۳۶ فقط). در فهرست کتابخانه آصفیه از چاپهای سال ۱۲۵۹ و ۱۳۰۰ ذکر می‌گردد ولی محل طبع آنها معین نشده (رجوع کنید بآن فهرست ج ۱ ص ۵۶۶ شماره‌های ۱۴۶-۱۴۸ و صفحه ۵۶۴ شماره ۴۰۹).

از قسمتهای ۲۹ و ۳۰ ترجمه‌هایی نیز بزبان اردو انتشار یافته است.

برای ترجمه احوال عبدالعزیز دهلوی رجوع کنید بآثار صنادید ج ۴ ص ۶۹ واتحاف النبلاء ص ۲۹۶ و کمالات عزیز (که کتابی است در تراجم احوال بزبان اردو تألیف نواب مبارک علیخان و در سال ۱۸۷۳ در میروت بطبع رسیده) و حدائق الحنفیه ص ۴۷۰ و تذکره علمای هند ص ۱۲۲.

۴۱- رفیع‌الدین دهلوی، محمد رفیع‌الدین دهلوی پسر دوم ولی‌الله دهلوی

مذکور در فوق مؤلف ترجمه ایست از قرآن بزبان اردو و بعضی تألیفات دیگر .
وفات وی بسال ۱۸۳۳/۱۲۴۹-۱۸۳۴ اتفاق افتاده^(۱)، از نوشته‌های او:

۱- بحث در باب آیه ۵۶ از سوره شصتم قرآن که آنرا بسال ۱۷۸۸/۱۲۰۳ تألیف کرده (رجوع کنید بفهرست کتابخانه دیوان هند قسمت اردو ۳۰ و قسمت فارسی ۱۱۴۵).

۲- بحث در باب آیه اول از سوره شصت و پنجم که ظاهراً از اوست و با احتمال قوی باید همان رساله شق القمر باشد که مترجمین احوال وی تألیف آنرا باونسبت داده‌اند (رجوع کنید بفهرست دیوان هند قسمت فارسی ۱۱۴۵).

برای شرح حال او رجوع شود بآثار الصنادید ج ۴ ص ۹۱ و کتاب Garcin de Tassy ج ۲ ص ۵۱۸ و حدائق الحنفیه ص ۴۶۹ و تذکره علمای هند ص ۶۶.

۴۲- سید ولی‌الله فرخ آبادی، سید محمد ولی‌الله بن احمد علی فرخ آبادی

مؤلف تاریخ فرخ آباد بسال ۱۷۵۱/۱۱۶۵-۱۷۵۲ در شهر ساندی متولد شده ولی چون از سال ۱۱۹۶ ببعده بیوسته ساکن فرخ آباد بوده شهرت فرخ آبادی یافته. وفاتش در ۱۸۳۳/۱۲۴۹-۱۸۳۴ اتفاق افتاده است. وی مؤلف:

نظم الجواهر و نقد النرائد است که تفسیر است مشروع، شروع آن بسال

۱۲۳۳ و انجام آن در تاریخ ۱۲۴۲ بوده است (رجوع شود بفهرست نظیر احمد ۱۴ که محل وجود آنرا بدست نداده شامل سور ۲۶-۳۰ یعنی جلد دوم سوم).

برای شرح حال او رجوع کنید بکتاب Garcin de Tassy ج ۳ ص ۲۸۸ و

حدائق الحنفیه ص ۴۷۱ و تذکره علمای هند ص ۲۵۲ و فهرست نسخ خطی فارسی موزه

۱- حدائق الحنفیه وفات، اورا بسال ۱۲۳۸ نوشته است .

بریتانیا از ریو ص ۹۵۹.

۴۳- مولوی صفدر علی دهلوی، مولوی سید صفدر علی بن سید حیدر علی رضوی دهلوی که بگفته مولوی خدا بخش مجتهدی صاحب افکاری آزاد بوده و در فیض آباد مقر داشته و بسال ۱۸۳۷/۱۲۵۳-۱۸۳۸ کتاب :

احسن الحدائق را تفسیر در سوره دوازدهم قرآن تألیف نموده است (رجوع کنید بفرست نسخ خطی فارسی کتابخانه بانکیمپور ۱۱۰۱) و برای شرح حال او کتاب محبوب الالباب ص ۱۲ دیده شود .

۴۴- مولوی محمد سعید اسلمی، مولوی محمد سعید اسلمی نائطی شافعی مدرسی بگفته مولف آصفیه (ج ۲ ص ۱۳۳۶ شماره ۲۷۷) بسال ۱۸۵۵/۱۲۷۲-۱۸۵۶ وفات یافته. رحمن علی مولف تذکره علمای هند میگوید که کتاب تحفه اثنا عشریه عبدالعزیز دهلوی را عربی ترجمه و کتابی نیز بنام صیغیه النجاة تألیف نموده است. از تألیفات او: وقت کتابخانه مدرسه فیضیه قس

۱- هو اهب الرحمن است در تفسیر که فقط دو قسمت اخیر آن در سال ۱۲۶۱ در مدرس بچاپ رسیده. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۲- التعلیقات الرزینة فی شرح الصغیة (رجوع کنید بفرست کتابخانه آصفیه ج ۲ ص ۱۳۳۶ شماره ۲۷۸ در قسمت کلام فارسی).

برای شرح حال او رجوع شود بتذکره علمای هند ص ۲۲.

۴۵- سید رجب علیخان بهادر، سید رجب علیخان بهادر در اداره حکومتی پنجاب میرمنشی بود، از تألیفاتش :

۱- کشف الخطاء که تفسیری است بمذاق شیعه از سوره هفتاد و ششم (سوره الانسان) و بسال ۱۲۶۶ برشته تألیف در آمده (کشف الحجب والاستار شماره ۲۶۴۰).

اما چاپهای این کتاب: در لاهور بسال ۱۸۵۱، در بمبئی بسال ۱۸۶۲ (بضمیمه سراسر اکبر)، در لودویانا بسال ۱۲۸۵ (ایضاً بضمیمه سراسر اکبر).

۲- **سراسر اکبر** که نیز تفسیر است بمذاق شیعه از سوره هشتاد و نهم (سوره الفجر) و بسال ۱۸۶۷ تألیف شده. چاپهای آن: در لاهور بسال ۱۸۵۱، در بمبئی بسال ۱۸۶۲ (با کشف الغطاء)، در لودویانا بسال ۱۲۸۵ (با کشف الغطاء).

۳- **افادات هلیه** بشر که چاپ دوم آن در تاریخ ۱۲۷۹ در بمبئی انتشار یافته.

۴- **سید محمد عبدالحکیم دهلوی**، سید محمد عبدالحکیم بن محمد

عبدالحکیم دهلوی در سال ۱۲۹۳/۱۸۷۶ کتاب

تفسیر و چیز را تألیف کرده و آن بسال ۱۲۹۵ در دهلی بچاپ رسیده است.

۴۷- **حکیم سید محمد حسن امروهوی**، حکیم سید محمد حسن بن کرامت علی امروهوی یا امروهی که در حدود ۱۲۵۰/۱۸۳۴-۱۸۳۵ میزیسته از شاگردان فضل حق خیر آبادی و معاصرین او بوده و در تصوف ارادت بسید حضرت شاه صاحب رامپوری میورزیده و بعد ها خلیفه او شده. وی مدتی در مدرسه اجمیر درس میگفته ولی بسال ۱۸۸۷ از این کار دست کشیده و بوظیفه‌ای که در حق او مقرر گردیده قناعت ورزیده و گاهی نیز بطبابت مشغول بوده، محمد ادریس نام پانزده کتاب از تألیفات او را [نام] میبرد از آن جمله:

۱- **معالم الاسرار فی مگاشات الاخیار** یا **تفسیر خیدر شاهی** که در ۱۲۹۵ در دهلی بچاپ رسیده.

۲- **تأویل المحکم فی مشابه نصوص الحکم** که شرحی است بفارسی از از فصوص الحکم ابن عربی، چاپ لکنهو در ۱۸۹۳.

۳- **تأویلات و اصح در تصوف** که بسال ۱۸۸۶ در دهلی چاپ شده (رجوع کنید

۱- معالم چنانکه مؤلف خود در مقدمه کتاب تصریح کرده جمع معالم است.

بفهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۴۰۶ شماره ۳۰۷ و ۱۰۹۹).

برای شرح حالش رجوع شود بکتاب تطیب الاخوان محمد ادریس ص ۷۵.

۴۸- سید محمد صدیق حسن، سید ابوالطیب محمد صدیق بن اولاد حسن^۱ بن اولاد علی حسینی بخاری قنوجی در ۱۹ جمادی الاولی از سال ۱۲۴۸/۱۸۳۲ در بریلی تولد یافته و در دهلی و نقاط دیگر بتحصول معارف پرداخته سپس سکندر بیگم (وفاتش در ۱۲۸۵/۱۸۵۸) اورا بهوپال خوانده و سید ابوالطیب از سال ۱۸۷۵ در آن خطه مقیم شده ابتدا سمت منشیگری یافته و بعد بریاست هیئاتی که مأمور تدوین تاریخ بهوپال بوده‌اند معین گردیده‌است.

در ایام سلطنت شاه جهان بیگم سید ابوالطیب ابتدا سرپرست کل معارف کشور بهوپال و بعد با القاب میردبیر و خان میر منشی شاه جهان بیگم شده و در ۱۸۷۱ بیگم اورا بشوهری اختیار کرده و سمت وزارت دوم و لقب معتمد المهام داده است.

یکسال بعد از این ازدواج شاه جهان بیگم این سمت را ملغی نمود و شوهر را بالقاب نواب والجاه امیر الملك ملقب ساخت و سید صدیق حسنخان کم‌کم غالب اختیارات ملک را بدست خود گرفت ولی حکومت هندوستان در صد جلوگیری از این توسعه نفوذ برآمد و در ۱۸۸۵ اورا معزول و القابش را لغو کرد. وی عاقبت در ۲۰ فوریه ۱۸۹۰ م در بهوپال بدار دیگر شتافت.

۱- سید اولاد حسن قنوجی از ادبای مشهور و از شاگردان عبدالعزیز دهلوی و سید احمد بریلوی (رجوع کنید بجلد اول دائرةالمعارف اسلامی ص ۱۹۰) بوده و در جهاد این استاد اخیر خود شرکت کرده (رجوع شود باتحاف النبلاء ۲۳۵ و تذکره علمای هند که او را سید علی حسن میخوانند).

۲- تقریر سلطان بیگم که او در ۲ رجب مطابق ۲۲ فوریه فوت کرده ظاهراً صحیح نیست.

اگرچه در جراید آن عصر علت حزن او را سوء اداره واجحاف ب مردم نوشتند لیکن درزمینه‌های دیگر نیز بر او خرده‌هایی گرفته میشد از قبیل اینکه میگفتند که او از صراط مستقیم دیانت منحرف شده بمذهب وهابیه^۱ گرویده است در صورتیکه حقیقه چنین نبوده بلکه تعلق شدید او بطریقه اهل حدیث وانکار تقلید وتمسک بسنن سلف او را بوهابی بودن منتسب ساخته است.

آثار ادبی او بزبانهای عربی و فارسی دارد و فوق العاده زیاد است، تنها در دائره المعارف اسلامی نام ۲۲۲ عدد از آنها برده شده. مهمترین تألیفات او که مشتمل بر عقاید خاصه وی نیز هست (در همان ایامی که کتاب اکسیر را نوشته) یکی تفسیر عربی است بر قرآن بنام:

۱ افادة الشبوخ بمقدار الناسخ والفسوخ که در سال ۱۲۸۶ تألیف شده و در تاریخ ۱۲۸۸-۱۲۸۹ در کاونپور و در ۱۹۰۰ در لاهور بچاپ رسیده است، دیگر:

۱۲ اکسیر فی اصول التفسیر (که بحساب جمل با سال ۱۲۸۹ برابر در میآید اگرچه خود مولف در مقدمه از سال ۱۲۹۰ بعنوان سال جاری نام میبرد). بنای این کتاب بر کشف الظنون حاجی خلیفه و فوز الکبیر ولی الله دهلوی (رجوع شود به اقبال) نهاده شده و مولف آنرا بعنوان مقدمه بر تفسیر عربی خود بنام فتح البیان فی مقاصد القرآن نوشته است (رجوع کنید بفهرست الس ج ۲ ص ۳۷۰). کتاب اکسیر در سال ۱۲۹۰ در کاونپور بطبع رسیده است.

از سایر مولفات این مولف در موارد خود نام خواهیم برد.

شرح حال سید صدیق حسنخان بقلم خود در چندین کتاب از مولفات وی هست مثل اتحاف النبلاء در صفحات ۲۶۳-۲۷۱ و اکسیر ۱۱۴ ورقه و ترجمه رساله اردوی ترجمان وهابیه در ۴۵ ورق بعنوان Ainterpreter of wehahisme چاپ کلکته به سال ۱۸۸۴

۱- مداخله او در امر بدعتی که در آن عصر رایج و از تأثیرات مذهب وهابیه بود موجب تزلزل و شکست کار حکومت بهوبال گردید.

و مقدمه مترجم آن.

برای تفصیلات دیگر در باب ترجمه احوال او ایضاً رجوع شود بفرست Ellis ج ۲ مجموعه ۳۷۰ و ۳۷۳ و کتاب تاج الاقبال تألیف شاه جهان بیگم (ترجمه Barstow چاپ کلکته سال ۱۸۷۶) صفحات ۱۴۹-۱۵۹، روزنامه The pioneer بتاریخ ۲۹ اکتبر ۱۸۸۵ صفحه ۱ و روزنامه دیلی تلگراف پونه بتاریخ فوق صفحه ۳ الف و The Indian Mirror بتاریخ اول نوامبر ۱۸۸۵ صفحه ۲ ه و روزنامه تایمز هند هفتگی بتاریخ ششم نوامبر ۱۸۸۵ صفحات ۱۲ و ۱۸ ج و بمقاله‌ای تحت عنوان Affairs ni Bhopal و مقاله دیگری بعنوان Adefense of The Nawab - Consort که که ابتدا در دفاع سید صدیق حسنخان از طرف روزنامه اشاعه السنه متعلق باهل حدیث لاهور انتشار یافته و بعد بعنوان ضمیمه روزنامه The advocate of Inudia بسال ۱۸۸۷ در بمبئی منتشر گردیده و روزنامه The poona Observer بتاریخ ۲۲ فوریه ۱۸۹۰ صفحه ۲ ز و The pioneer بتاریخ ۲۵ فوریه ۱۸۹۰ صفحه ۱ ب و بتاریخ ۲۶ فوریه ۱۸۹۰ صفحه ۶ ب و روزنامه تایمز بتاریخ سوم مارس ۱۸۹۰ صفحه ۷، و تذکره علمای هند صفحه ۹۴ و تاریخ ادبیات عرب بر و کلمن ج ۲ ص ۵۰۳ و کتاب An account of my life تألیف سلطان جهان بیگم (ترجمه Payne چاپ لندن بتاریخ ۱۹۱۲) صفحات ۱۴۳-۱۴۵ و غیره بایک تصویر از او در مقابل صفحه ۱۴۴) و دائره المعارف اسلامی تحت عنوان «صدیق حسنخان» و در آنجا از رساله ای بنام «مآثر صدیقی» نام برده می‌شود که آثار ادلی حسنخان پسر او بزبان اردو در فاصله ۱۹۲۴-۱۹۲۵ در لکنهو بچاپ رسانیده است.

۴۹- ضمیمه این قسمت شامل اسامی کتبی است که غالباً (ولی نه تمام آنها)

تاریخ تألیف معین ندارند.

الف - تفسیرهای بانام و نشان یا آنها که میتوان در این ردیف معدودشان کرد

۱ احسن القصص در تفسیر سوره دوازدهم منسوب بمعین الدین جوینی که
بسال ۱۲۸۷ در طهران بچاپ رسیده و در حقیقت از معین الدین فراهی است (رجوع
شود بصفحه ۱۱) .

۲ انیس المریدین و روضة المعین در تفسیر سوره دوازدهم تألیف ابونصر
احمد بن احمد بن نصر البخاری (فهرست کتابخانه بانکمپور قسمت نسخ خطی فارسی
۱۱۰۳ بتاریخ ۱۰۰۱ هجری) .

۳ اصدق البیان (فهرست کتابخانه بانکمپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۰۲
(سوره های ۷-۱۷ بتاریخ ۱۰۳۸) .

۴ آثار الاخبار که ترجمه ایست از قسمتی از تفسیر عربی منسوب بامام حسن
عسکری ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۱۴ (بتاریخ ۱۰۷۸) .

۵ بحر الاسرار در تفسیر سوره اول بنظم ببحر مثنوی تألیف مظفر علی
نعمة اللهی، فهرست کتابخانه برلین ۷ (۱۲) .

۶ بحر المعانی تألیف محمد بن خواجه بن عطاء الله معروف بخاوند میان ،
فهرست کتابخانه بانکمپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۰۴ (سوره های ۶۸-۱۹۴)
بتاریخ ۱۰۸۸) .

۷ ضیاء القاسم تألیف محمد صدیق موسوی خوانساری که در طهران یکبار
در ۱۲۸۵-۱۲۸۶ و بار دیگر در ۱۲۹۹ بچاپ رسید.

۸ انتخاب تفسیر سوره مزمل (سوره ۷۳) تألیف طه قطب الدین قادری

کتانوی (فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۱۱۶۹).

۱۹ استقصاء الافهام واستیعاب الاتقان تألیف سیدحامد حسین (قرن نوزدهم) ۱

در تقریر بعضی از آیات قرآنی بمذاق شیعه و در رد اقوال مخالفین ، چاپ لکنهو
بسال ۱۳۱۵ .

۱۰ جامع الطائف البساتین که تفسیر است صوفیانه از سوره یوسف (سوره

دوازدهم) در شصت فصل تألیف تاج الدین سیف‌النظر جمال الدین ابوبکر بن احمد بن
محمد بن زید الطوسی (بقول ایوانف) یا تاج الدین ابوبکر احمد بن محمد یزید الطوسی
(بگفته اسعد افندی در فهرست کتابخانه خود) ، رجوع کنید بفهرست کتابخانه
اسعد افندی ۹۴ و بایزید ۲۷۷-۲۸۸ و ایوانف ۱۲۴۱ .

۱۱ جوهر التفسیر تألیف مجدالدین خاصه شیرازی (فهرست کتابخانه پیشاور

۱۵۸ که فقط مشتمل بر قسمتهای اول تا دهم است.

۱۲ جلاء الازمان و جلاء الاحزان ۲ فی تفسیر القرآن با تفسیر کازرونی

که تفسیر است بمذاق شیعه تألیف ابوالمحسن حسین بن حسن الجرجانی الکازرونی
رجوع شود بکشف الحجب شماره ۷۷۱ و فهرست کتابخانه بایزید ۲۱۵-۲۱۶ و بهار
شماره ۱۴۹ (که فقط مشتمل بر سوره ۱-۱۶ است و در قرن شانزدهم نوشته شده و شماره
۱۵۰ (سوره ۱۹-۱۱۴ مورخه ۹۷۱ هجری) .

۱۳ کلمات یوصفی در تفسیر سوره دوازدهم (فهرست کتابخانه پیشاور

۱۰۰ (۳) .

۱۴ کشف الاسرار تألیف ۳ ابوالفضل احمد بن محمد بزودی (فهرست کتابخانه

اسعد افندی ۱۴۵ و ۱۴۶ در تفسیر سوره‌های ۱-۶ و ۲۶ و ۱۱۴ .

۱- رجوع شود بکشف الحجب والاستار مقدمه مؤلف صفحه ۳

۲- در کشف الحجب والاستار ترتیب این دو جمله مقلوب است.

۱- در کشف الحجب نام تفسیری باین عنوان مذکور است از تألیفات الامام البرزوی .

۱۵. **لوامع التنزیل و سواطع التأویل** که تفسیر است بمذاق شیعه و آنرا سید ابوالقاسم بن الحسین الرضوی القمی^۱ شروع کرده و بعد پسرش سیدعلی الحائری (طاهراً از جلد ۱۳ ببعد) بتکمیلش پرداخته و آن در سال ۱۸۸۱ در لاهور بطبع رسیده (رجوع کنید بفهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۲۶ شماره‌های ۱۹۹-۲۰۲ و ۲۴۴).

جلد چهارم این تفسیر (تفسیر سوره‌های پانزدهم از آیه دوم تا شانزدهم) در فاصله ۱۳۲۴ - ۱۳۲۵ نوشته و ۱۳۲۶ انتشار یافته است، مجلدات ۶ و ۸ و ۹ و ۱۳ (۱۸۹۹-۱۹۰۷) از این کتاب درموزه بریتانیا هست.

۱۶. **لمعة التفسیر** که تفسیر مفید و موجزی است از تمام قرآن (فهرست کتابخانه لیدن ج ۴ ص ۱۷۰۹).

۱۷. **معالم التنزیل** (رجوع کنید بترجمه معالم التنزیل).

۱۸. **مجمع البحار** تألیف مظفر علی نعمه‌اللهی که آنرا بقصد استنباط جمیع احکام مذهب شیعه از سوره اول قرآن نوشته است (فهرست برلین ۸۱۸).

۱۹. **مظهر الحق** (فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶ شماره ۲۸۶ و فهرست کتابخانه بانیکیبور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۲۹ از قرن نوزدهم).

۲۰. **مصباح العاشقین** در تفسیر سوره ۹۳ جمع آوری بهاء‌الدین بن (؟) محمود بن ابراهیم از روی چندین تفسیر و اخبار و احادیث و نوشته‌های حمیدالدین ناگوری (رجوع شود بصفحه ۷۹). فهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۴۷۸ و فهرست کتابخانه بدلین ۱۸۱۱ و ایوانف ۱۲۹۸ (۱) کرزن ۴۳۵.

۲۱. **المحیط الاعظم فی تفسیر قرآن** تألیف حیدرالحسینی الآملی، رجوع شود بفهرست ایوانف ۱۱۴۲ (۱۱) که فقط استخراج مختصری از آنست.

۱- مؤلف کتاب در عشره هفتم قرن هفتم قرن اخیر در لاهور میزیسته و چند تألیف دیگر را در موارد خود در همین کتاب نام خواهیم برد.

- ۲۲ **المستخلص فی التفسیر** ۱ (ظاهر آفت مانندی است) تألیف حافظ‌الدین بخاری (فهرست کتابخانه فاتح ۶۴۵).
- ۲۳ **قصه یوسف** در چهل مجلس (فهرست قاهره ص ۵۲۳).
- ۲۴ **قصه یوسف** (ابتدای آن: الحمد لله الذی علی آلائه تواءم ...)، رجوع شود به فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۱۲ (ناقص).
- ۲۵ **راحة المؤمنین** در تفسیر سوره نور محمد چاپ لاهور بسال ۱۷۸۶.
- ۲۶ **رسالة الم طلبت الروم** در تفسیر آیات ۱-۲ از سوره ۳۰ بمذاق شیعه (فهرست de Zong ۱۸۲ (۱۱) بتاریخ ۸۶۰).
- ۲۷ **رسالة اذ قال یوسف لایمه** در شرح خواب حضرت یوسف و تفسیر آیه‌های ۶-۷ از سوره ۱۲ بمذاق شیعه (فهرست de Zong ۱۸۲ (۳) بتاریخ ۸۶۰).
- ۲۸ **رسالة الروح** در تفسیر آیه ۸۷ از سوره ۱۷ بمذاق شیعه (فهرست de Zong ۱۸۲ (۵) بتاریخ ۸۶۰).
- ۲۹ **رسالة شرح سور اربعه** تألیف غلام جیلانی (فهرست کتابخانه آصفیه جلد اول صفحه ۵۶۶).
- ۳۰ **ریاض الابراز** تألیف محمد صادق بن عبدالباقی بن عزالدین فرغانی (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶).
- ۳۱ **شفاء القلوب** و در این کتاب مؤلف بعد از فصلی در فضائل قرآن از آیه ۲۹ از سوره ۳۵ تفسیری صوفیانه می‌آورد. تاریخ تألیف یا تحریر آن ۱۴۲۹/۸۳۳ است (فهرست برلین ۱۸۲ الف).

۱- در کتاب الجواهر المضمیة ج ۲ ص ۱۲۱-۱۲۳ والفوائد البیهیه ص ۱۹۹ نام شخصی بعنوان ابوالفضل محمد بن محمد بن نصر متوفی سال ۱۲۹۴/۶۹۳ برده شده شاید چنانکه عقیده Horn (در مجله ZDMG سال ۱۹۰۰ ص ۲۸۶) است. این شخص همان محمد پارسا

۳۲ سرور الارواح فی تفسیر بعض آیات القرآنیة علی الاعتقادات الرافضیة
(فهرست فاهره صفحه ۴۰۸).

۳۳ تجلیل التنزیل تألیف سید ابو منصور محمد بن محمد علی که در دهلی یکبار
بسال ۱۸۹۰ (فقط ۵۴ صفحه ظاهرأ) و بار دیگر در ۱۹۰۳ (قسمت اول یعنی تفسیر سوره
اول و سوره دوم تا آیه ۲۵۳ ظاهرأ) بچاپ رسیده.

۳۴ تفسیر ابوبکر بن عمر بن ابی الفضل که فقط تفسیر قسمتهائی از قرآن
است (فهرست Ellis - Browne صفحه اول بتاریخ ۸۶۷ هجری).

۳۵ تفسیر ولی عظیم خان بمذاق شیعه (فهرست کتابخانه بهار ۱۵۲-۱۵۴
(سوره های ۱-۹۹) و فهرست نذیر احمد ۱۰ (نصف سوره دوم، کتابخانه میرزا محمد
علیخان در لکنهو).

۳۶ تفسیر اسرار الفاتحه تألیف ملاخیر محمد پشاورى چاپ لکنهو بسال ۱۸۹۰
(رجوع کنید بفهرست کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۵۰۲).

۳۷ تفسیر آیه الکرسی تألیف محمد باقر بن محمد تقی (مجلسی؟) متوفی
سال ۱۶۰۱/۱۶۰۲ - ۱۶۰۲ یا ۱۶۰۲/۱۶۰۳ - ۱۶۰۳ (رجوع کنید بروضات الجنات
ص ۱۱۸ و کشف الحجب شماره ۳۶۰ و غیره). فهرست کتابخانه بانکپور قسمت
نسخ خطی فارسی ۱۱۱۴.

۳۸ تفسیر آیه الکرسی یا شرح آیه الکرسی (بنا بنوشته فهرست فاهره
ص ۵۲۴ بعد).

۳۹ - تفسیر آیه شریفه استخلاف تألیف محمد حسن چاپ اودیانا به
سال ۱۸۹۱.

(دنباله حاشیه صفحه پیش)

الحافظی البخاری (رجوع شود بصفحه ۸۲) باشد. اگر [این] عقیده درست شمرده
شود این تفسیر را باید همان تفسیر محمد پارسا که سابقاً در صفحه ۸۳ ذکر آن گذشت دانست.

- ۴۰ تفسیر هزین (۹) تألیف ملاحسین کاشغری (فهرست Rors a Browne ۱۱۹ شامل سوره‌های ۳۶-۳۸ و ۷۸-۸۹ تا آیه ۱۴).
- ۴۱ تفسیر بعضی مورقو آنی تألیف معین (۹) بن محمد شیرازی (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۲ شماره ۳۰۲).
- ۴۲ تفسیر دلیل الرحمن ، تألیف دلیل الرحمن بن خیر الدین (فهرست کتابخانه بانکیپور قسمت نسخ فارسی ۱۱۱۵-۱۱۲۰ (قرن نوزدهم)).
- ۴۳ تفسیر مبارک‌گشاه تألیف مبارک‌گشاه اصفهانی (فهرست کتابخانه نوری عثمانیه ۴۴۴).
- ۴۴ - تفسیر قسمتهای قرآن مجید ، تألیف سید محمد حسن چاپ دهلی بسال ۱۸۸۶ .
- ۴۵ تفسیر صفی ، بنظم از حاجی میرزا حسن علی‌شاه چاپ طهران بسال ۱۳۰۸ (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۴ شماره ۲۴۱).
- ۴۶ تفسیر سوره فاتحه ، تألیف مولوی عابد حسین چاپ بلندشهر بسال ۱۸۹۴ .
- ۴۷ تفسیر سوره فاتحه تألیف ابوبکر حسین خالدی (فهرست کتابخانه اسعد افندی ۸۹).
- ۴۸ تفسیر سوره الفاتحه تألیف السید الحسنی الرضوی عبیدالله خان الدهلوی ملقب بمیر جمعه بهادر طر خان [فهرست اته ۲۶۹۸ (۱)].
- ۴۹ تفسیر سوره انالطیناک (سوره ۱۰۸) تألیف ابوالعصمه محمد معصوم بن بابا سمرقندی ، فهرست ایوانف ۹۷۰ (۲).
- ۵۰ تفسیر سوره المدثر (سوره ۷۴) ، فهرست اته ۱۷۶۵ (۵).
- ۵۱ تفسیر سوره الملک (سوره ۶۷) ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت

۵۲ تفسیر سورة المزمل (سورة ۷۳) تألیف غلام جیلانی، فہرست آصفیہ ج ۱ ص ۵۶۴ شماره ۳۰۸.

۵۳ تفسیر سورة المزمل، فہرست اتہ ۱۷۶۵ (۵).

۵۴ تفسیر سورة النباء (سورة ۷۸) تألیف عبدالرحیم سمرقندی متوفی سال ۱۶۰۹/۱۰۱۸ - ۱۶۱۰ (۹)، فہرست کتابخانہ حمیدیہ ص ۱۱۰ شماره ۱۵۶.

۵۵ تفسیر سورة النباء، تألیف حمامی زادہ، فہرست کتابخانہ یحیی افندی ۱۶.

۵۶ تفسیر سورة القدر، (سورة ۹۷) تألیف ابراہیم درویش البخاری (فہرست ایاصوفیہ ۴۱۱).

۵۷ تفسیر سورة التوحید (سورة ۹۲) تألیف السیدالحسینی الرضوی عبیداللہ الدہلوی (رجوع شود بشماره ۴۸ مذکور در فوق)، فہرست اتہ ۲۶۹۸ (۲).

۵۸ تفسیر سورة یس تألیف ہمین شخص، فہرست اتہ ۲۶۹۸ (۴).

۵۹ تفسیر سورة یس بمذاق شیعه، فہرست کتابخانہ دیوان ہند قسمت فارسی ۱۱ الف.

۶۰ تفسیر سورة یوسف، فہرست کتابخانہ اسعدفندی ۱۰۱.

۶۱ تفسیر سورة یوسف، فہرست کتابخانہ بانکیپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۲۷.

۶۲ تفسیر سورة یوسف، فہرست کتابخانہ چلبی عبداللہ ۱۹.

۶۳ تفسیر سورة یوسف، فہرست کلاسکو (روزنامہ مجمع ہمایونی آسیائی سال ۱۹۰۶ صفحہ ۵۹۵ شماره ۱۸).

۶۴ تفسیر سورة یوسف، فہرست پمشاور ۲۸.

۶۵ تفسیر سورة یوسف (رجوع کنید بہ قصہ یوسف مذکور در فوق).

- ۶۶ تفسیرات کریمه تألیف فیض محمد پنجابی چاپ بمبئی بسال ۱۸۹۹.
- ۶۷ تفسیر الدجی فی تفسیر سورۃ الضحی (سورۃ ۹۳) تألیف محمد قمر الدین چاپ لاهور بسال ۱۹۰۴.
- ۶۸ ترجمه آیه الکرسی (آیه ۲۵۶ از سورۃ دوم) ، فهرست de Zong ۱۸۲ (۴) مورخه ، ۸۶۰ هجری .
- ۶۹ ترجمه معالم التنزیل یعنی ترجمه تفسیر امام بغوی معروف ، فهرست کتابخانه فرهمصطفی ۱۰۰.
- ۷۰ توضیح ، فهرست کتابخانه بهار ۱۵۱ (سوره‌های ۱-۲۲) ، فهرست ایوانف ۹۶۸ (بانقص مختصری از قرن شانزدهم ظاهراً) .
- ۷۱ توضیح (۲) غیر از کتاب مذکور در فوق ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۱۸ . وقت کتابخانه مدرسه فیضیه قسم
- ۷۲ توضیح (که گویا بایکی از دو نسخه فوق یکی باشد) ، فهرست کتابخانه بانکپور قسمت نسخ خطی ۱۱۳۰ از قرن شانزدهم .
- ۷۳ تحفة المؤمنین فی تفسیر پارۃ هم و تسماء فلون بنظم از محمد فرهاد قندهاری چاپ لاهور بسال ۱۹۰۵
- ۷۴ و سیالة القبول الی حضرت الرسول (در تفسیر سورۃ اول قرآن) تألیف عبدالرحیم بن نصرالله العلوی ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۱ .

۲ - تفسیرهای مختلفی که مؤلفین آنها مشخص نیست

- این قسمت فقط شامل قسمتی از تفسیرهایی است که زمان تألیف و مؤلفین آنها درست مشخص نشده یا قطعاتی از تفسیرهایی که در فهرس آنها را قید کرده‌اند.
- ۱ - تفسیر سور ۱-۱۷ مطابق عقاید شیعه ، فهرست ریو ج ۱ ص ۱۲

- ۲- تفسیر سوره ۱-۱۸ مطابق عقاید شیعه، ذیل فهرست ریویژ
- ۳- تفسیر از آیه ۴۱ سوره نهم تا سوره ۱۷ (که تفسیر سوراآبادی نیست) ،
فهرست بلوشه ۳۱ (قرن سیزدهم) .
- ۴- تفسیر از آیه ۷۵ سوره هجدهم تا آیه ۲۲ سوره ۲۵، فهرست الس و براون
صفحه اول (قرن سیزدهم یا چهاردهم) .
- ۵- تفسیر از آیه ۴۴ سوره نوزدهم تا آیه ۵۱ سوره ۳۸ ، فهرست اته ۲۶۹۷
- ۶- «سوره ۳۹ (؟) که در قرن یازدهم تألیف شده، مجموعه براون (رجوع
کنید بنوشته Edwards در کتابی که راجع به پروفیسور براون نوشته شده
صفحه ۱۳۸) .
- ۷- تفسیر سوره ۴۹ - ۱۱۴ ، فهرست لیدن ج ۴ شماره ۱۶۹۱ (قبل از
۸۷۳ هجری) .
- ۸- تفسیر سوره ۵۳-۱۱۴ (ظاهرآ همان تفسیر سوراآبادی) فهرست بلوشه ۳۰
بتاریخ ۸۸۰ هجری .

ج- ترجمه های بی نام

- ترجمه‌هایی که از قرآن بزبانهای فارسی و هندی شده فوق العاده زیاد است و تعداد
تمام آنها از روی فهرستهای مختلف چندان مفید فایده بنظر نمی‌رسد بهمین جهت ما
در اینجا بجز کر نموندهائی چند از آنها قناعت می‌ورزیم:
- فهرست اهلوارد: ۱۰۳۱ و ۱۰۲۴۶-۱۰۲۴۷ ، فهرست آصفیه صفحات ۲-۳
شماره‌های ۶-۷ ، فهرست عربی Aumer ۱۶-۱۷ ، فهرست بانکیپور قسمت نسخ
خطی عربی ۱ ، ۲ ، ۱۲ ، ۱۴ (؟) ، ۱۵-۱۷ ، ۱۹ ، ۲۰ ، ۲۷ ، ۲۹ ، ۳۰-۳۱ ، ۵۸ ، ۷۲ ،
۸۲ . فهرست بلوشه ج اول ۲۴ ، ۳۲ . فهرست نسخ خطی براون ۱۶-۱۷ .

فهرست قاهره قسمت عربی ج ۱ صفحات ۲۹ و ۴۰. فهرست Christensen- Ostrup
 ۱. فهرست درن ۱۲. . . . . فهرست درسدن ۲۵۲. فهرست آتله ۲۶۷۷ و ۲۹۶۹.
 فهرست لیدن ۱۶۱۰ - ۱۶۱۱ فهرست لیندن یانا صفحه ۵۷ (۱). فهرست
 فذیر احمد قسمت نسخ عربی ۳. فهرست ریوج اول ص ۶ الف و ۷ الف و ۸ الف (شش
 نسخه یکی از قرن چهاردهم، یکی از قرن پانزدهم و دوتا از قرن شانزدهم). فهرست
 ورنی قسمت نسخ عربی شماره ۳۳. فهرست اورپسالا ۳۸۳. فهرست واتیکان
 ۲۰ (۵۵).

شماره ۱۸ مذکور در فهرست نسخ فارسی بر اون ظاهرأ ترجمه ایست که از
 متن قرآنی بریده شده.

تصویر یک صفحه از یک قرآن بتاریخ سال ۶۰۷ هجری با ترجمه فارسی در زیر
 هر سطر را Moritz در کتاب خطوط قدیمه عربی Arabic paleograbhy در صفحه
 ۸۷ آورده است همچنین تصویر ۸۵ آن کتاب نیز از قرآنی است بهمین شکل ولی از
 قرن دوازدهم.

ترجمه های چند باقرآنهائی که در شهرهای مختلف بچاپ رسیده بدون ذکر
 مترجم دیده میشود مانند قرآنهائی چاپ طهران در ۱۲۶۰ و ۱۲۷۲ و چاپ بمبئی در
 ۱۲۷۵ و ۱۲۷۹ و چاپ دهلی در ۱۲۸۵.

ب. لغات قرآن

۵۰- زین الدین بقالی، زین الدین محمد بن علی القاسم البقالی الخوارزمی
 متوفی ۱۱۶۶/۵۶۲-۱۱۶۷ مولف کتابی است بنام:

تراجم الاطام (رجوع کنید بکشف الظنون ج ۲ ص ۲۸۷۷ و فهرست ایاصوفیه
 ۴۶۶۴-۴۶۶۶ و فهرست de Zong ۱۲۸ (۱) و فهرست کتابخانه فاتیح ۵۱۷۶

این کتاب را بعدها صارم بن محمد الاماسی تهذیب و تکمیل نموده است (رجوع

شود بفرهست لیدن ج ۴ ص ۲۶ (بتاریخ ۷۰۰).

۵۱- ابن التاج مولتانی ابوبکر اسحاق بن تاج الدین ابی الحسن [علی^۱] بن علی بن ابی بکر بن ابی سعید الحافظ الصوفی البکری المولتانی الحنفی معروف بابن التاج مولف کتابی است بعربی بنام «مناسک الحجج» (اهلوارده ۴۰۴۶) و کتاب دیگری ایضاً بعربی تحت عنوان: خلاصه الاحکام بشریعة الایمان والاسلام، که خلاصه آن بعربی و فارسی باسم «خلاصه الدین بشریعة الایمان والیقین» مشهور شده (رجوع کنید بفرهست اهلوارده ۱۷۹۸ - ۱۷۹۹). وفات ابن التاج بتاریخ ۷۱۷ در مولتان اتفاق افتاده. تألیف دیگر او موسوم است به:

خلاصه جواهر القرآن فی بیان معانی لغة الفرقان که ترجمه و شرح لغات قرآن است بفارسی (از هر سوره يك لغت ظاهرأ)، فرهست اهلوارده ۸۷۶ مساوی برلین ۳۰) بخط خود مولف که در ۷۴۴ در قاهره نوشته شده، رجوع کنید بتاریخ ادبیات بروکلمن ج ۲ ص ۲۲۰).

۵۲- میر سید علی همدانی، امیر سید علی بن شهاب الدین همدانی معروف به «خلیفه کشمیر» از عرفای معروف و مولف کتاب ذخیره الملوك و کتب دیگری است که در موارد خود بآنها اشاره خواهیم کرد. وفاتش بسال ۷۸۶ / ۱۴۸۵ رخ داده. وی مؤلف:

فرهنگ میر سید علی است که در فرهست کتابخانه بدلیان ۱۶۵۲ وصف شده (رجوع کنید ایضاً بفرهست ریو ج ۲ ص ۴۴۷ و غیره).

۵۳- میر سید شریف جرجانی، السید شریف علی بن محمد الجرجانی متولد شعبان ۱۳۴۰/۷۴۰ در قریه طاغو ۲ نزدیکی استرآباد از شاگردان عالم منطقی مبارکشاه و

۱- در فرهست آهلوارده چنین آمده ولی در هیچیک از نسخ کتاب او نام مذکور دیده نمیشود اهلوارده (ص ۱۵۴) میگوید که این نام در «اجازه» او آمده است.
۲- در دائرة المعارف اسلامی «تاجو» نوشته شده و آن صحیح نیست.

اکمل‌الدین بابر تپی (تاریخ ادبیات براون ج ۲ ص ۷۰) است و در قاهره خدمت ایشان تلمذ کرده.

در سال ۷۷۹ - ۱۳۷۸ ملا سعد الدین تفتازانی او را بشاه شجاع مظفری معرفی نمود و شاه شجاع تدریس مدرسه دارالشفاء شیراز را باو محول داشت. چون امیر تیمور شیراز را در سال ۷۸۹ مسخر ساخت میرسید شریف را بسمرقند برد ولی بعد از مرگ آن امیر بشیراز برگشت و تا سال فوت خود یعنی ۸۱۶/۱۳(۱) در همانجا مقیم ماند.

تالیفات میرسید شریف که از پنجاه متجاوز و غالباً بعبری است بیشتر کتب درسی یا شروح بر کتابهای درسی منطق و صرف و نحو و معانی و بیان و فقه و فلسفه است از کتب فارسی او باید صرف میر و نحو میر و صغری و کبری نام برد. همچنین:

ترجمان قرآنی ۲ که شرح و ترجمه فارسی غالب لغات قرآنی است بترتیب نزول آنها. فهرست اته ۲۶۹۹ (۸۵۸ هجری)، فهرست براون قسمت نسخ فارسی ۱۹، فهرست کتابخانه عاشر افندی ص ۱۵۷ شماره ۱۴۲۸ (۲) فهرست ایوانف کرزن ۳۳۸.

این کتاب را بعد ها دیگران بنظم الفبائی در آورده اند و از این نوع دو نسخه بدست است:

۱- از تاج بن محمد بن ابراهیم الهاشمی (فهرست اته ۲۷۰۰ ۳ بتاریخ ۸۵۸ هجری).

۲- از عادل بن علی بن عادل الحافظ (فهرست برلین ۳۲ (۲) و فهرست کتابخانه

- ۱- در الفوائد البیهة بنقل از تاریخ عینی ۸۱۴ مذکور است.
- ۲- حاجی خلیفه از یک ترجمان القرآن نام میبرد و میگوید که همان تراجم الاعاظم (مذکور در شماره ۵۰) است: رجوع کنید ایضاً بشماره های ۵۶ و ۵۷ و ۶۷.
- ۳- اته از تصادف عجیبی صحبت میدارد که مؤلف شرح آنرا در مقدمه کتاب خود ذکر کرده است.

دیوان هند قسمت فارسی ۵۳۰ که اندکی ناقص است بتاريخ ۱۱۱۴) .
 برای ترجمه احوال میرشید شریف جرجانی رجوع کنید بیغیة الوعاة ص ۳۵۱ و
 مجالس العشاق ص ۲۹۱ و رشحات ص ۱۰۶ و حبیب السیر ج ۳ ص ۸۹ و الفوائد البهیة ص
 ۱۲۵ و روضات الجنات ص ۴۹۷ و تاریخ ادبیات بروکلمن ج ۲ ص ۲۱۶ و دائرة المعارف
 اسلامی تحت عنوان «جرجانی» و تاریخ ادبیات براون ج ۳ ص ۵۳۵ .
۵۴- منقاری زاده، یحیی بن عمر منقاری زاده که از سال ۱۰۷۳ تا ۱۰۸۴ شیخ
 الاسلام قسطنطنیته بوده بسال ۱۰۸۸/۱۶۷۸ - ۱۶۷۸ وفات یافته است . اما مسلم
 نیست که وی همان منقاری زاده یحیی افندی باشد که کتاب :

ترجمان القرآن را در تفسیر یا ترجمه لغات قرآن (۹) نوشته . فهرست
 کتابخانه ایاصوفیه ۸۵ (و در اینجا تاریخ فوت مؤلف سال ۱۰۵۳ قید شده) .
 (رجوع کنید بخلاصه الآثار ج ۴ ص ۴۷۷ و فهرست نسخ خطی ترکی از ریو ص ۱۵
 و تاریخ ادبیات بروکلمن ج ۲ ص ۴۳۵) .

۵۵- عبدالحی دهلوی، عبدالحی دهلوی متوفی سال ۱۲۴۳/۱۸۲۸ شاگرد
 و داماد عبدالعزیز دهلوی مذکور در صفحه ۱۰۷ است و از بزرگترین پیروان مجتهد
 و مصلح دینی سیداحمد باریلی Barielly بوده (رجوع کنید بدائرة المعارف اسلامی تحت
 عنوان احمد بن محمد بن عرفان) و بیشتر بتدریس فقه حنفی اشتغال داشته .
 از تألیفات او یکی :

لغات القرآن است که يك بار در فاصله ۱۳۰۶ - ۱۳۰۷ در جونپور و دوبار در
 حاشیه قرآنهای چاپ میروت در سالهای ۱۲۸۶ و ۱۲۹۴ بجا رسیده (رجوع کنید-
 بتذکره علمای هند ص ۱۱۴) .

۵۶- لغات قرآنی دیگر که تاریخ تألیف آنها معین نیست

۱- **اساس العلوم** تألیف حکیم بن عماد ناگوری ، فهرست رامپور (نذیر احمد) ۶

۲- **جامع مفردات القرآن** تألیف مراد کشمیری ، فهرست کتابخانه

آفسرای ۹۱ و ایاصوفیه ۲۹۷ (۹)

- ۳ - ترجمان القرآن تألیف ابو جعفر محمد بن محمد بن خلیل الزوزنی (فهرست کتب عربی کتابخانه گوتا ۴۰).
- ۴ - واضح البیان فی لغات القرآن تألیف محمد صالح ، فهرست ایاصوفیه ج ۲ ص ۱۴۶۲ شماره ۵۶ بخط مؤلف .
- ۵ - لغات قرآنی که مؤلفین آنها مشخص نیست
- ۱ - شماره ۴۸۳۷ از فهرست ایاصوفیه .
- ۲ - فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی صفحه ۵۶۲ الف .
- ۳ - جواهر القرآن ، فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۴۵۲ شماره ۲۶۴ که از ابتدا ناقص است ،
- ۴ - خلاصه متخلص المعانی ، فهرست ات ۲۸۰۱ و فهرست ایوانف کرزن ۳۴۶ ،
- ۵ - متخلص المعانی ، فهرست کتابخانه بانکیمپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۴ (بتاریخ ۱۲۵۰ هجری) چاپ باریلی بسال ۱۸۶۶ ،
- ۶ - رساله فی معرب الفاظ القرآن والحدیث ، فهرست قاهره ص ۵۳۳ .
- ۷ - ترجمان القرآن ۱ ، فهرست برلین ۲۳۲ (۸) که فقط قسمتی است ،
- ۸ - ترجمان القرآن ۱ ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۹۸۴ که قسمت آخر آن افتاده .

تجوید و قرات

کتاب معروف شاطبی متوفی سال ۱۱۹۴/۵۹۰ بنام حرز المعانی ووجه التهنانی یا الفصیلة الشاطبیه یا الشاطبیه (تاریخ ادبیات بروکلن ج ۱ ص ۴۰۹) در قرات قرآن هم بفارسی ترجمه و شرح شده وهم التقاطاتی از آن بعمل آمده :

الف - ترجمه‌های آن

- ۱ - متن با ترجمه فارسی ، فہرست کتابخانہ والدہ عتیق جامعی ۲۰ .
- ۲ - استخراجی از ترجمہ آن ، فہرست فلو کل ۱۶۳۷ اوراق ۴ ب - ۷ الف ،

ب = شروح آن

- ۱ - ایضاح المعانی فی شرح حرز الامانی کہ بسال ۱۰۹۹ در مکہ نوشتہ شدہ ، فہرست کتابخانہ پیشاور ۱۰۹۷ (ب)
- ۲ - ایجاز المعانی فی شرح حرز الامانی تألیف حسین بن عثمان ، فہرست آصفیہ ج ۱ س ۳۰۶ شمارہ ۴۶ ،
- ۳ - کشف الامانی فی سبیح المثنائی ، تألیف محمد بن عبد اللہ بن محمود ، فہرست ایاصوفیہ ۵۷ ،
- ۴ - قطبیہ شرح شاطبیہ ، فہرست پیشاور شمارہ ۱۰۷۹ .
- ۵ - شرح قصیدہ شاطبیہ بنظم ، فہرست ایاصوفیہ ۳۴
- ۶ - شرح قصیدہ شاطبیہ (مثنوی) ، فہرست کتابخانہ امیر کمانکش ۱۵ مکرر

- ۷ - مسکندر شاہی ، فہرست کتابخانہ پیشاور ۱۰۹۱
- ۸ - ترجمہ الجریدہ فی شرح القصیدہ تألیف قاسم بن ابراہیم بن محمد قزوینی ، فہرست کتابخانہ بانکیور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۷ (قرن شانزدهم) ، فہرست Decourdemanche ج ۲ قسمت عربی ۶۳۱۴ (بتاریخ ۸۷۰ ہجری) ، فہرست پیشاور ۱۰۹۶ .

ج = التقاطات از آن

- ۱ - فہرست از ۲۷۰۲ (۲)
- ۲ - رجوع کنید بملقطات حرز الامانی تحت شمارہ ۵۹ کہ ذیلا بیاید
- ۳ - فہرست Deceurdemanche قسمت فارسی ۱۶۷۳ (۱۵) ،

۵۹ - شریف محمد سمرقندی، الشریف محمد بن محمود بن محمد بن احمد بن علی السمرقندی البغدادی^۲ : گفته حاجی خلیفه نواده ناصر الدین [محمد بن یوسف الحسینی السمرقندی^۳] است که در ۱۱۶۱/۵۵۶ وفات یافته و بهمین جهت نباید خیلی دیرتر از سال ۱۲۰۰ میلادی اسم رسمی پیدا کرده باشد. از تألیفات او :

۱ - المبسوط والمضبوط فی القراءات السبع (رجوع کنید بکشف الظنون ج ۵ شماره ۱۱۳۳۲ و فهرست نذیر احمد^۳ (کتابخانه احمد الله مراد آبادی).

۲ - ملقط حرز الامانی^۴ که منظومه‌ایست مبتنی بر رساله شاطبیه (رجوع کنید بعد ۵۸) و آن شرحی دارد بنثر بنام منشور ملقط حرز الامانی تألیف محمد بن احمد سنائی، فهرست برلین ۱۸۱ (۴) و ظاهر آ « کتاب قراءات » مذکور در فهرست اته تحت شماره ۲۷۰۲ نیز تألیف همین مؤلف است.

۶۰ - حافظ رومی، حافظ رومی محمد بن یوسف الظهیر در سال ۷۷۶/۱۳۷۴ - ۱۳۷۵ در خوارزم کتابی نوشته است بنام مطلوب القاری بنظم در قراءات مختلفه در ۷۸۰ بیت، فهرست نذیر احمد^۵ (رامپور)

۶۱ - ترجمه‌های مقدمه الجزریة کتاب منظوم محمد بن محمد الجزری متوفی سال ۸۳۳/۱۴۲۹ را در فن قراءات قرآن که معمولا بمقدمه الجزریة معروف است (تاریخ ادبیات بروکلن ج ۲ ص ۲۰۲) از عربی بفارسی تحت عنوان .

فرائد الفوائد ترجمه کرده‌اند (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۴۵ و فهرست بانکپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۸ ب بتاریخ ۱۱۴۵ هجری و فهرست ابوانف (۹۷۲) و فهرست نذیر احمد^۶ (کتابخانه احمد الله مراد آبادی).

ترجمه دیگری از همین کتاب بتوسط عبدالرحمن بن برهان الدین بن عبدالله الصباغ الحقی الله‌عزری بعمل آمده بنام ترجمه المفید فی مقدمه التجوید (فهرست

۱ - در فهرست نذیر احمد چنین است ۲ - در فهرست نذیر احمد بهمین شکل است ولی با تردیدی ۳ - رجوع کنید بتاریخ ادبیات عرب بروکلن ج ۱ ص ۳۸۱ و ۱۳۳ - ۴ - نام مؤلف در این کتاب محمود بن محمد بن احمد السمرقندی الشریف مذکور است

کتابخانه بانکیپور قسمت نسخ خطی فارسی (۱۱۶۸) .

شرح همین کتاب بتوسط مفتی محمد احسن بامتن عربی و شرح زکریا الانصاری یک بار در سال ۱۲۸۸ در پشاور و سه بار در سال ۱۸۸۱ و ۱۸۸۷ و ۱۸۸۸ در دهلی و یک بار هم در سال ۱۹۲۱ (ظاهراً) در لاهور بچاپ رسیده .

۶۲ - ابن عماد که ظاهراً همان شاعر معروف بهمین رسم است (رجوع کنید بذیل فهرست ریو شماره ۴۸ و سوم بار) . وی در سال ۸۰۳/۱۴۰۰-۱۴۰۱ منظومه ای ساخته است در قراءت قرآن بنام :

خلاصه التنزیل (- التجوید ؟) (فهرست ایوانف ۵۹۸) .

۶۳ - طاهر اصفهانی که بدون شبهه همان طاهر بن عربشاه اصفهانی است که بقول حاجی خلیفه در کشف الظنون (ج ۶ شماره های ۹۴۷۵ و ۹۴۸۴) در سال ۷۸۶/۱۳۸۴ - ۱۳۸۵ تولد یافته ، وی مؤلف دو کتاب است یکی بنام :

۱ - در الفرید فی علم [یا مهر] التجوید ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۲ الف و فهرست کتابخانه پشاور ۱۰۸۳ ، دیگری با اسم :

۲ - منهل العطشان فی رسم القرآن که آنرا بسال ۸۴۷ با اسم شاعر خ نوشته ، فهرست کتابخانه پشاور ۱۰۹۵ (۲) و فهرست کتابخانه عمومی ۲۰۸ .

ظاهراً کتب و رسائل ذیل نیز از همین شخص باشد ، یکی کتاب «قراءة قرآن السبع» که در فهرست کتابخانه ایاصوفیه ۴۴ بحافظ اصفهانی نسبت داده شده ، دیگر «رسالة مفرد همزه» که در فهرست کتابخانه عمومی ۲۱۳ آنرا بطاهر حافظ منسوب داشته اند . همچنین محتمل است که «رسالة تجوید» ملامحمد طاهر قاری (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۴۸۵) و «تجوید لاینفک» ملامحمد طاهر که بعد از آن بیاید نیز از تألیفات همین طاهر اصفهانی باشند .

۶۴ - یار محمد سمرقندی ، یار محمد بن خداداد سمرقندی بنام ابوالغازی عبیدالله بهادر خان شیبانی حکمران ماوراءالنهر از سال ۹۳۹ تا ۹۴۶/۱۵۳۳ - ۱۵۳۹ کتابی تألیف کرده است بعنوان :

قواعد القرآن، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ شماره‌های ۹۲ و ۲۲ و ۹۶ و ۱۰۹، فهرست کتابخانه بانکپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۷۱ (قرن شانزدهم)، ۱۱۷۲ (۱۱۸۹ هجری)، فهرست Decourdemanche ج ۲ قسمت فارسی ۱۶۷۳ (۲-۳)، فهرست اتیه ۲۷۰۳، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۳ الف، فهرست ایوانف ۴-۹۷۳ ایوانف- کرزن ۳۳۹ (۱) فهرست ربوچ ۲ صفحه ۸۰۳ که فقط قسمتی از آن است.

۶۵- عمادالدین استرآبادی، عمادالدین علی الشریف القاری الاسترآبادی کتابی در تجوید بنام شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۷۴/۱۵۲۴-۱۵۷۶) نوشته است بنام: **تحفة شاهي** در قرآت مختلفه عشر سورهای اول و صد و دوازدهم قرآن، فهرست برلین ۴ (۳)، فهرست ایوانف ۱۹۷۵، ایوانف کرزن ۳۴۰،

ظاهراً «رساله قرآت» از همین مؤلف که در فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۶۴ و فهرست بانکپور قسمت نسخ خطی ۱۱۷۰ (بتاریخ ۱۱۶۸) وصف شده همین تحفة شاهي باشد.

برای شرح حال اورجوع کنید بهفت اقلیم شماره ۱۱۶۸.

۶۶- حافظ کلان بخاری، حافظ کلان بخاری بنام عبدالله بهادرخان (ظاهر آهمان عبدالله خان امیر دوم از ملوک شیپانیة بخارا که از ۹۹۱ تا ۱۰۰۶/۱۵۸۳-۱۵۹۸ امارت میکرده) کتابی نوشته تحت عنوان:

الدرة الفریدة، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۸۹ و فهرست نذیر احمد (محمد محدث در رامپور)

۶۷- رضی الدین عبدالمجید، رضی الدین ابوالخیر عبدالمجید در سال ۱۰۲۲/۱۶۱۳-۱۶۱۴ کتابی تالیف نموده است با اسم:

القول المجید لتجوید کلام الله المجید، فهرست نذیر احمد ۲ (رامپور).

۶۸- نورالدین محمدقاری، نورالدین محمدقاری در عهد سلطنت جهانگیر

۱- اگرچه عبارات اول در دو نسخه برلین و کلکته مختلف است لیکن دو نسخه‌ای که برچ و ایوانف وصف آنها را کرده اند یکی است.

(۱۰۱۴-۱۰۳۷/۱۶۰۵-۱۶۲۸) کتابی تألیف نموده بنام :

مقصود القاری^۱ ، فهرست آصفیہ ج ۱ ص ۳۰۸ شماره ۷۹ ، فهرست برلین ۷۳ (۵) ،

فہرست بہار ۱۵۶ (۵) ، فہرست کتابخانہ دیوان ہند ۱۴۳۵ اوراق اب-۶ الف و ۲۳-۳۵
فہرست ایوانف کرزن ۳۴۱ .

کتاب مقصود القاری چہار بار در لکنہو بچاپ رسیدہ در سال ۱۲۹۰ و ۱۸۸۶

(در ضمن مجموعہ ای از چہار سالہ) و ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ (در ضمن مجموعہ بیست رسائل
قرائت) .

۶۹- قاسم جونپوری ، قاسم جونپوری مؤلف کتابی است بنام شاہ جہان (۱۰۳۷-)

۱۶۲۸/۱۰۶۹-۱۶۵۹) بمعنوان :

خلاصۃ قرآت ، فہرست ایوانف کرزن ۳۴۲ .

۷۰- قاری ابوالقاسم ، قاری ابوالقاسم مؤلف کتابیست بتاریخ ۱۶۵۱/۱۰۶۶

بنام :

نظم اللہالی فی تجرید کلام المتعالی ، فہرست آصفیہ ج ۱ ص ۸۰۳ شماره های

۱۰۱ و ۸۰ .

۷۱- مصطفی قاری ، مصطفی بن ابراہیم قاری^۲ مؤلف کتابیست بتاریخ ۱۰۶۷/

۱۶۵۸-۱۶۵۶ باس م :

۱- تحفۃ الأبرار ، فہرست آصفیہ ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۵۸ (۱) .

۱- این کتاب عین کتاب «زبدۃ القراءۃ» تألیف قوام الدین بن سید عبد اللہ بخاری است (رجوع

شود بفہرست کتابخانہ دیوان ہند ، کتب فارسی دہلی ورق ۳۳) بنا بر این بنظر میرسد کہ

مقصود القاری سرقتی باشد از آن کتاب

۲- اعجاز حسین اشتباہاً نام اورا ابراہیم بن مصطفی نوشته

اعجاز حسین (شماره ۴۷۰) میگوید که این کتاب خلاصه ایست از :

۲- **تحفة القراء** [فی قراة العاصم ۱] که آنرا بسال ۱۰۶۷ در اصفهان تألیف وبشاه عباس ثانی تقدیم نموده است (کشف الحجب والاستار شماره ۴۷۰)، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره های ۲۰ و ۸۳ (متممه)، ۱۰۴، فهرست برلین ۱۸۱ (۱۳)، فهرست بلوشه ج ۱ ص ۳۴. وی کتاب دیگری نیز دارد بعنوان ،

۳- **ارشاد القاری**، فهرست کتابخانه بانسکیپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۵ (بتاریخ ۱۱۳۴ هجری).

۷۲- **سید احمد کوه گیلوئی**، سید احمد بن رکن الدین حسینی کوه گیلوئی که بنام ابوالحسن قطبشاه (۱۰۸۳-۱۰۹۸/۱۶۷۲-۱۶۸۷) کتابی تألیف کرده است با اسم :

حیلة القاری، شروع آن در سال ۱۰۸۳/۱۶۸۲-۱۶۷۳ در حیدرآباد و اتمام آن در ۱۰۹۹/۱۶۸۴ بوده، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۱۰۸، فهرست ایوانف کرزن ۳۴۳.

۷۳- **عبدالرحمن بن یوسف**، عبدالرحمن بن یوسف در عهد اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹/۱۶۵۹-۱۷۰۷) کتابی تألیف نموده بنام :

معرفة القراء، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ج ۳۴ ص ۵۳۴.

۷۴- **نعمة الله لاهوری**، نعمة الله بن رحمة الله لاهوری در محرم ۱۰۸۹/۱۶۷۸ یعنی در عهد اورنگ زیب کتابی ساخته است بعنوان :

هفید القراء، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ و فهرست اته ۲۷۰۵.

۷۵- **میر سید علی ختلانی**، میر سید علی بن میر سید محمد ختلانی معروف بمیر منجم از سادات زرآب کتابی نوشته است بنام اورنگ زیب با اسم :

نجاه القاری در طرز ادای آیات قرآنی و قرآئت آن بروایت عاصم، فهرست
کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۳ ج.

۷۶ - کتاب نظم حاسم در سال ۱۶۸۷/۱۰۹۹-۱۶۸۸ که به حساب جمل با
نظم حاسم برابر است، این کتاب در قرائت قرآن تألیف شده، فهرست کتابخانه دیوان
هند قسمت فارسی ۴۴ ز.

۷۷ - سید قاسم علی، سید قاسم علی در سال ۱۷۸۱/۱۱۹۶ با مرعش محمد افاض
الدین الحسنی کتابی تألیف کرده است با اسم:
رقعة القاری، فهرست بهار ۱۵۶ (۶).

۷۸ - قادر بخش پانیپتی، قادر بخش پانیپتی که در حدود ۱۲۰۰ میزیسته
کتابی دارد بنام:

مختصر التجوید، مجموعه حکومتی مجمع آسیائی بنگاله ۱۹۰۳-۱۹۰۷ شماره
۹۰۶.

۷۹ - قوانین الحفصیه، در سال ۱۷۹۳/۱۲۰۸ بنام تیبو سلطان میسور کتابی بنام:
قوانین الحفصیه تألیف شده، فهرست ۱۷۰۸ و فهرست ایوانف ۹۸۳ (۱).

۸۰ - التکمیل فی قراءۃ التنزیل، در سال ۱۸۴۱/۱۲۵۷ کتابی با اسم،
التکمیل فی قراءۃ التنزیل تألیف یافته است، فهرست کتابخانه دیوان هند
قسمت فارسی ۳۴ الف.

۸۱ - سعد الله مراد آبادی، محمد سعد الله مراد آبادی (متولد سال ۱۲۱۹/
۱۸۰۵-۱۸۰۴ و متوفی سال ۱۸۷۷/۱۲۹۴) بعد از آنکه تحصیلات خود را در رامپور و
نجیب آباد و دهلی با تمام رساند در سال ۱۲۴۶ در لکنهؤ مقیم گردید و بعلت کمال دانش
بمدرسی مدرسه شاهی و شرکت در ترجمه قاموس که تاج اللغة نامیده شد سپس
مفتی دربار کوتوال گردید بعد از خلع واجد علی شاه نواب یوسف علی خان او را بر امپور

- خواست و او را مفتی آنجا کرد وی به عربی و بفارسی مؤلفات بسیار دارد از جمله :
- ۱ = نوادر الیابان فی علوم القرآن در ذکر قواعد روایت قرآن که دو بار بسالهای ۱۸۷۴ و ۱۹۰۰ در لاهور بچاپ رسیده .
  - ۲ = خلاصه النوادر که خلاصه کتاب فوق است و در لکنهویک بار بسال ۱۲۶۳ در ابتدای قرآنی و بار دیگر در همانجا بدون تاریخ بچاپ در آمده است .
  - برای شرح حال اورجوع کنید بحدائق الحنفیه ۴۸۸ و تذکره علمای هند ۷۴ .
  - ۸۲ - چند کتاب دیگر که غالباً زمان تألیف آنها مشخص نیست .

الف - کتب با عنوان

- (در طبقه بندی این قسم کتب آنها را هم که عنوان رساله قراءت دارند ، غیر مشخص و بی عنوان فرض کرده ایم) .
- ۱ = حجاب التجوید تألیف عباد الله ، فهرست ادینبورگ ۱۷۸ .
  - ۲ = فاتح در فائحه تألیف جلال الدین محمد بن عبدالجلیل بن محمود بن محمد الصادقی (؟) فهرست ایوانف کرزن ۳۳۹ (۲) .
  - ۳ = هادی تجوید منظوم که چایی از آن بدون ذکر تاریخ و محل طبع بعمل آمده . فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ شماره ۱۱۹ .
  - ۴ = حل متشابیه ممزوج (در موارد وقف) تألیف محمد بن یوسف الحافظ الاصفهانی ، فهرست کتابخانه بانکیبور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۹ (قرن هفدهم) .
  - ۵ = حیاة النفوس تألیف محمد بن حسن علی کوساری معروف بعلی القاری ، فهرست اته ۲۷۰۴ ، فهرست ایوانف ۹۷۶ .
  - ۶ = جدول معین (؟) فهرست ایوانف ۹۸۵ .
  - ۷ = کامل التجوید تألیف امیر عزالدین محمد بن بهاء الدین الجوری که

بدرخواست رشید بن بهرام بن رشید بن محمد الهروی نوشته شده و بسال ۱۲۸۹ با کتاب عربی تبعید الضاد عن صوت الضاد تألیف محمد شاه بکجا در دهلی بطبع رسیده ، فهرست Decourdemenche ج ۲ قسمت فارسی ۱۶۷۳ (۱۲) که قصیده ایست از همین مؤلف (رجوع کنید بصفحه ۱۳۹ شماره ۲) و ایضاً ج ۲ قسمت فارسی ۱۶۷۳ (۶) (تألیف محمد صادق؟) و فهرست بلوشه ۱۵۵ (۳) که ظاهراً شروخی بر این کتاب یا قصیده ای شبیه بآن است .

۸ = **کنز اللطائف فیما ینتاج الیه تصحیح المصاحف** ، فهرست قاهره ص ۴۰۷ (دو نسخه بتاریخ ۱۲۱۵ و ۱۲۳۰) .

۹ = **کنز القراء** ، فهرست پیشاور ۱۰۹۷ ج .

۱۰ = **خلاصۃ الرموم** تألیف عثمان بن عبدالرحمن طالقانی ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۲۳ .

در قرآنی که در سال ۱۲۹۸ بچاپ سفگی در آگره انتشار یافته مستخرجاتی از کتابی که همین نام را دارد هست .

۱۱ = **معادن الامرار** تألیف نظام بفارسی ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ شماره ۱۰۵ .

۱۲ = **مجمع القواعد** تألیف امام بن احمد بن امام الکوجابی ، فهرست گوتسا ۲ (۵) .

۱۳ = **مجموعه فیروزشاهی** ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ شماره ۱۱۰ .

۱۴ = **منظر القاری** تألیف حافظ اختری (۴) ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت اردو ۷۰ الف .

۱۵ = **مرفوب القاری** تألیف عبدالله بن احمد بن بایزید کلیانی ، فهرست ایوانف ۹۸۵ (۳) .

۱ - تألیف این کتاب بلاشبهه در عهد فیروزشاه تغلق (۷۵۲-۷۹۰/۱۳۵۱-۱۳۸۸) بانجام رسیده است .

این کتاب يك بار بسال ۱۶۸۶ در دهلی و دوبار هم در ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ (در ضمن مجموعه بیست رسائل قراءت) بچاپ رسیده .

۱۶ = مفید التجويد ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۸ شماره ۹۵ .

۱۷ = مختصر فی بیان تجويد الفرقان تألیف محمد چاپ دهلی بسال ۱۸۸۶

۱۸ = منتخب التجويد بنظم ، فهرست ایوانف کرزن ۳۴۵ (۲) .

۱۹ = قول فصل در وقت و وصلی تألیف میر آقا چاپ لکنهو ۱۸۹۳ ،

۲۰ = رغائب الالباب تألیف محمدرضا علی بن سخاوت علی بفارسی ، فهرست

آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۷۳ .

۲۱ = سلك البیان فی كشف مشكلات القرآن تألیف محمد جعفر که فهرستی

است از قسمتهائی از قرآن که در قرائت آنها بسهولت اشتباه رخ میدهد ، چاپ بمبئی

سال ۱۳۰۹ .

۲۲ = تیسیر القاری تألیف نورالحق چاپ لکنهو بسال ۱۸۹۵ .

۲۳ = تجويد فی احکام التجويد ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۶۲ .

۲۴ = تجويد محمدی و تجويد احمدی و رسائله نون قطنی تألیف حاج محمد

وحاج فتح محمد خان چاپ لاهور بسال ۱۹۱۳ .

۲۵ = تحفه ندویه تألیف قاری عبدالرحمن پانی پتی که بسال ۱۲۸۳ بچاپ رسیده

ولی معلوم نشد در کجا ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ .

۲۶ = تحفه الحفاظ تألیف نصره بن عمر معروف بسکندر (رجوع کنید بشماره

۲۸) فهرست کتابخانه بدلیان ۱۲۴۱ (۳)

۲۷ = تحفه الرعمانی ، فهرست کتابخانه بانکپور قسمت نسخ خطی فارسی

۱۱۶۶ (قرن نوزدهم) .

- ۲۸ = زینة القاری تألیف نصره بن عمر معروف بسکندر (رجوع شود بشماره ۲۶)
- فهرست کتابخانه بدلیان ۱۲۴۱ (۲) و فهرست بهار ۱۵۶ (۴) (۴)، فهرست اته ۲۸۰۲ (۱۰)
- و فهرست کتابخانه دیوان هند ۱۴۳۵ اوراق ۹ - ۲۱ ب و ۴۱ ب - ۴۷ الف
- ۲۹ = زینة القاری بنظم، فهرست بهار ۱۵۶ (۲).
- ۳۰ = زینة القاری، فهرست بهار ۱۵۶ (۳).
- ۳۱ = زینة القاری بنظم (که گویا غیر از شماره ۲۹ مذکور است) فهرست ایوانف کرزن ۳۴۵ (۱).

۳۲ = زینة القاری ۱ که بتوسط قوام الدین محمد بن سید عبدالله بخاری در احمدآباد تألیف شده، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۳ ح (تاریخ تألیف یا استنساخ نسخه ۱۱۸۲ است).

ب - کتبی که عنوان مخصوصی ندارند ولی

مؤلفین آنها معلوم است

- ۱ - در باب قرآت سبع تألیف حافظ اصفهانی (باطاهر اصفهانی) رجوع کنید بشماره ۶۳ مذکور در فوق و فهرست ایاصوفیه ۴۴.
- ۲ - ابتدای قصیده ای در هفت بیت از حافظ عزالدین (رجوع کنید بصفحه ۱۳۷ شماره ۴۷)
- در باب آنچه برای يك نفر قاری قرآن رعایت آن لازم هست، فهرست کتابخانه گوتا ۲ (۷).
- ۳ - اشعاری از لطف الله بن احمد در موضوعات قرآنی و طرز قرائت آن بترتیب ذیل
- ۱ - فهرست اسامی قراء سبع و روایات ایشان ۲ - ترتیب معمولی سور قرآنی ۳ - سور قرآنی بترتیب تاریخی ۴ - سجده های قرآن ۵ - موارد وقف ۶ - وقوف غفران . فهرست
- ۱ - بغیر از مقدمه این کتاب عین کتاب مقصود القاری نورالدین محمد مذکور در صفحه ۴۲ است.

کتابخانه دیوان هند ۱۴۳۵ اوراق ۱۶ ب - ۲۹ الف و ۴۰ ب . قسمتهای ۳ و ۲ در مجموعه بیست رسائل قرآت در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ در لکنهو بطبع رسیده .
 ۴ - رسالهٔ تجوید تألیف محمد معصوم ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۹۳ ب .

۵ - رساله در تجوید تألیف محمد بن علی حسینی که در مقدمهٔ قرآنی در فاصلهٔ سالهای ۱۲۸۵ - ۱۲۸۸ در طهران بچاپ رسیده (فهرست Ellis ج اول ۱۸۸۴) .

۶ - رساله در تجوید تألیف محمد زمان بن حاج محمد طاهر تبریزی فهرست Ross and Browne ۱۲۰ .

۷ - رسالهٔ تجوید تألیف ملا محمد طاهر قازی (ظاهر امان طاهر اصفهانی) مذکور در صفحه ۴۱ قبلا (فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۴۸) .

۸ - رسالهٔ در تجوید قرآن تألیف رضاقلی ، فهرست لیدن ۱۶۴۹ (بتاریخ ۱۰۶۵ هجری) .

۹ - کتاب قرآت تألیف يك نفر سمرقندی (ظاهر امان محمد بن محمود مذکور در صفحه ۱۳۰ قبلا) ، فهرست اتته ۲۷۰ ج ۱ (تاریخ نسخه ۱۵۰۲/۹۰۷) .

۱۰ - مختصر در علم تجوید تألیف حاج شکر الله یا استاد شگری ، فهرست ایوانف ۹۸۴ .

۱۱ - قواعد در طرز ادای آیات قرآنی تألیف زین العابدین سبزواری که در آخر قرآنی در فاصلهٔ سالهای ۱۲۸۵ - ۱۲۸۶ در طهران بچاپ رسیده .

ج . کتبی که نه عنوان مخصوصی دارند و نه مؤلفین

آنها مشخص است

اول - در تجويد و قراءت بطور کلی

- ۱ - بعضی از هفت مقدمه عربی و فارسی که بقرآن چاپ دهلی در سال ۱۲۹۲ منظم است .
- ۲ - منظومه‌ای در تجويد که برای شخصی بنام عبدالرؤف ساخته شده ، فهرست بهار ۱۶۶ (۱) .
- مستخرجاتی از این منظومه بعنوان اشعار منتخب از قصیده‌القرآء در مجموعه بیست رسائل قرائت در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ در لکنه پبوع رسیده .
- ۳ - فهرست آصفیه ج ۱ ص ۳۰۶ شماره ۹۸ و ص ۳۰۸ شماره ۵۴ .
- ۴ - فهرست برلین ۱۸۲ .
- ۵ - فهرست آته ۲۸۰۲ (۹) .
- ۶ - فهرست فلو گل ج ۳ شماره ۱۶۳۷ .
- ۷ - فهرست گوتا ۲ (۲) .
- ۸ - فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۹۳ ج ، اوراق ۵۰-۶۰ ب ، قسمت عربی ۹۳ ج (فقط قطعه‌ای) ، قسمت فارسی ۳۲ ب ، قسمت فارسی ۵۴ د .
- ۹ - فهرست LOOTH ۴۳ اوراق ۹۲ ب - ۹۴ الف .

دوم - کتب مربوط به موضوعات مخصوص

- الفدر - وقف: ۱ - ملاحظاتی در باب وقف در قرائت قرآن Notice d' un traité des pauses dans la lecture del' Alcoran (فهرست بلوشه ج ۱ ص ۳۳) تألیف Sylvestre de Saey در 16-III pp. Notices et Extraits ix pt.1 .
- ۲ - مختصر من الوقف للسجاوندی ، فهرست Krafft ۴۰۴ .
- ۳ - Memoria Technica (منظومه‌ای برای حفظ) از ۸ تا ۱۲ شعر ، فهرست آته ۲۷۰۳ آخر آن ، فهرست گوتا ۲ (۴) فهرست کتابخانه دیوان هند ۱۴۳۵ ورق ۱۹ الف

و ۴۰- ۴۱ الف قسمت فارسی ۳۳ ورق ۱۱۱ الف . این همان «نظم مشهور» است که در ضمن مجموعه بیست رسائل قرائت در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ بچاپ رسیده .

۴ - فهرست برلین ۱۸۹ از ذیل آن .

۵ - فهرست بلوشه ج ۱ ص ۳۳ .

۶ - صورت ۸۳ مورد از قرآن که وقف در آنها جایز نیست ، فهرست برلین ۱۸۹

از ذیل آن .

۷ - صورت ۱۷ مورد دیگر ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۳۳ یا

ب = در تلفظ همزه ، فهرست IOTH ۴۵ اوراق ۱- ۱۶ الف .

ج - در ادغام و اظهار و اخفا و قلب ، فهرست برلین ۴ (۴) ،

د - دستور در قراءت سورهای بدون لعن ، فهرست برلین ۱۸۹ از ذیل

آن (۵) .

ه - منظومه برای حفظ در اختصاراتی که قراہ باید رعایت کنند ، فهرست

کتابخانه دیوان هند ۱۴۳۵ اوراق ۱۶ الف و ۳۶ .

و = فهرست منظوم قراءت سبع ، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۹۳

ج ورق ۶۱ .

ز - صورت منظوم موارد قطع و سرور کوفات و سجدهات قرآن

در ضمن مجموعه بیست رسائل قرائت که در ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ بچاپ رسیده .

ح = منظومه جهت سپردن بحافظه در سوری که متضمن سجده‌اند ، فهرست

برلین ۶ (۷) .

ط - نظم خوش بیان که منظومه ایست در تعداد لغات و آیات و سوره که ایضاً

در ضمن مجموعه بیست رسائل قرائت در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ در لکنهو بطبع رسیده

ی - صورت منظوم سوره ، فهرست Dorn ۵۰۰ (۴۶) ، فهرست کتابخانه دیوان

هند قسمت فارسی ۳۴ و فهرست ایوانف کرزن ۳۴۳. يك چنین صورت منظومی سور در مجموعه بیست رسائل فرائت در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۸۹۵ در لکنهو چاپ شده است.

یا = صورت مورق قطع، فهرست ایوانف ۹۸۳ (۳).

پب = صورت رگوها، فهرست اته ۲۷۱۰ و فهرست ایوانف ۹۸۱-۹۸۲-۹۸۳ (۲).

یج - درهده دفماتی که هر کلمه در قرآن آمده، فهرست برلین ۱۴ (۲۱)
رجوع کنید در باب رساله دیگری در همین موضوع بصفحه ۱۴۵۵ که بعد خواهد آمد.

د - رسم الخط

۸۳ - رساله ای در این موضوع بقلم محمد جعفر شیرازی در مقدمه قرآن چاپ ۱۲۸۵-۱۲۸۶ در طهران بطبع رسیده و سه رساله ذیل هم بشکل نسخه خطی موجود است.

۱ = منهل المطشان فی رسم القرآن تألیف طاهر حافظ (رجوع کنید بصفحه ۱۳۱ که گذشت) فهرست کتابخانه پیشاور ۱۰۹۵ (۳) و فهرست کتابخانه عمومی ۲۰۸
۲ - هر موم الخط مورق و سه به تجوید لا ینفک تألیف ملامحمد طاهر، فهرست رامپور (نذیر احمد) تاریخ نسخه ۱۰۸۳ هجری).

۳ = تحفة الخاقان فی رسم القرآن تألیف محمد نعیم بدخشی، فهرست آصفیه ص ۳۰۶ شماره ۹۰ (۲).

ه - فهارس و کتب کشف الایات

۸۴ - محمد علی کربلانی، محمد علی کربلانی از شاگردان محمد بن خاتون عاملی است و بدستور استاد خود و بنام سلطان عبدالله قطبشاه پادشاه گلکنده (۱۰۳۵)

۱ - وزیر عبدالله قطبشاه (رجوع کنید به فهرست ریو ص ۷۸۱ الف ۵)

۱۰۸۳/۱۶۲۶-۱۶۷۲) کتابی تألیف کرده است با اسم :

هادیه قطبشاهی که فهرستی است الفبائی از آیات قرآن ، فهرست ریوج ص ۱۳
 ظاهراً کتب ذیل که همه آنها را بنام محمد علی کر بلائی ضبط کرده اند همین
 کتاب فوق باشد . فهرست کتابخانه با یزید ۱۴ بنام «ترتیب زیبا» و فهرست کتابخانه
 نوری عثمانیه ۱۳۵ بنام «ترتیب القرآن» و فهرست کتابخانه سلیمیه ۷ بنام «ترتیب
 بهائی قطبشاهی» .

در کتاب کشف الحجب والاستار تحت شماره ۱۱۷۵ رساله ای بنام : «رسالة الواضحه
 لتخریج الايات القرآنية» بهمین مؤلف نسبت داده شده است .

۸۵ - مصطفی بن محمد سعید، مصطفی بن محمد سعید افغانی ملقب بمقرب خان
 مؤلف دو کتاب ذیل است :

۱ - **نجوم الفرقان یا علامات نجوم الفرقان** که این عنوان ثانوی ضمناً بحساب
 جمل با سال تألیف کتاب یعنی ۱۱۰۳/۱۶۹۱-۱۶۹۲ نیز مطابق است و او آنرا باورنگ
 زیب تقدیم نموده ، فهرست کتابخانه بانکیمپور قسمت نسخ خطی فارسی ۱۱۶۲-۱۱۶۳
 و فهرست ات ۲۷۰۷ و فهرست ایوانف ۹۷۷ و فهرست پیشاور ۱۱۴ .

این کتاب در نقاط و سنوات ذیل بچاپ رسیده : در کلکته بسال ۱۲۲۶ «فهرست
 Ellis ج اول ۹۱۶» در مدرس ۱۲۹۲ (فهرست Ellis ج اول ۹۱۶) و در حاشیه قرآن چاپا گره
 ۱۳۰۸ (فهرست Ellis ج اول ۸۸۱) **وقف آقاخانانه مدرس فیضیه قسم**

۲ - **امارات الکلام الرحمانی** که بحساب جمل با ۱۱۰۵ سال تألیف آن مطابقت
 دارد و آن فهرستی [است] از آیات و رکعات قرآن، فهرست نذیر احمد (راپور ۱۶)
۸۶ - غلام احمد سید علی ، غلام احمد قاضی سرینگپتام و سید علی قاضی لشکر در
 سال ۱۲۲۳/۱۷۹۵-۱۷۹۶ که تاریخ مولودی تیبو سلطان است ۱ برای او که از ۱۷۸۶ تا

۱ - برای معرفت این تاریخ رجوع کنید بکتاب «مسکوکات حیدر علی و تیبو سلطان»
 تألیف J.R.Henderson ص ۹-۱۳ و ۲۸ که در سال ۱۹۲۱ در مدرس بچاپ رسیده همچنین
 بمقاله ای که او در روزنامه انجمن آسیائی بنگال GASB در سال ۱۹۱۴ در صفحات ۲۵۱-۲۵۵
 نوشته است .

۱۷۹۹ در میسور سلطنت میکرده کتابی تألیف کرده‌اند با اسم :

جوهر القرآن که کشف الایاتی است ۱ فهرست‌اته ۲۷۰۹ ، فهرست ایوانف
۹۷۹ (که گویا بخط مؤلف است) ، ۹۸۰ .

ظاهر این کتاب همان کتاب «تعداد آیات قرآن» است که در فهرست کتابخانه
عمومی ۱۹۰ آمده .

همین سیدعلی که قاضی حضور معلی بوده در سال ۱۲۲۶ از تاریخ مولودی باسید
مصطفی قاضی حضور عسکر و غلام حسین و غلام احمد میرزایان دقت‌ر برای تیموسلطان
بشمر دن عدّه‌ن‌فعاتی که هر يك از حروف الفباء در تمام قرآن و درسی سوره از سور آن
تکرار شده پرداختند ورقمی که بدست آمده در انجمن همایونی آسیائی قسمت سوم
مضبوط است (ذکر تألیف دیگری از این قبیل در صفحه ۱۴۳ عنقریب گذشت) .

غلام احمد مذکور در فوق مؤلف کتابی است بنام «زاد المجاهدین» در جهاد و
عبادات دیگر (فهرست‌اته ۲۶۲۱-۲۶۲۲ و فهرست ایوانف ۱۱۴۷) و کتابی بار دو با اسم
«احکام النساء» یا «خلاصه سلطانی» (فهرست Blumhatrd در دیوان هند ۱۶-۱۷ رجوع
شود ایضاً بفهرست‌اته ۲۶۲۳ ۲) .

۸۷ - فهرست سوره‌های کتاب‌الله، فهرست سوره‌های کتاب‌الله را بدستور
تیموسلطان تألیف کرده‌اند و آن کتابی است مشتمل بر فهرست سوره‌شان نزول و محل
وحی و عدّه آیات و کلمات و حروف و رکعات قرآن و خواص آیات ، فهرست‌اته ۲۷۱۱
و فهرست ایوانف ۹۷۸ .

از این کتاب يك نسخه اصلاح شده با اضافاتی در باب رکوعات مقتبس از نجوم

- ۱ - آنچه‌اته و ایوانف در باب مضمون این کتاب نوشته‌اند اعتمادی ندارد .
- ۲ - اینکه‌اته مدعی است که این کتاب از کتابی عربی تألیف ابو حفص بخاری مذکور
در مقدمه ترجمه شده اشتباه است .

الفرقان مذکور در فوق و مطالبی در باب علائم وقف و غیره بدست سیدعلی نامی در سال ۱۲۸۲ در کلکته بچاپ رسیده است .

درفهارس دیگر از سور قرآنی رجوع کنید بصفحه ۱۴۳ که گذشت .

۸۸ - کتب دیگر ۱ - مبینة الذهب الابرین فی فهرس مقاصد الكتاب العزیز

تألیف بدیع الزمان بن مسیح الزمان که صورتی است از محتویات قرآن و در حاشیه آن لغات غیر مانوس بفارسی ترجمه شده و نام این حاشیه «فتح المنان فی ترجمه لغات القرآن» است و آن بسال ۱۸۷۹ در لاهور بطبع رسیده است .

۲ - توثیب زبیا تألیف حاج صالح ناظم بن محمد بن اسماعیل که بچاپ رسیده ولی معلوم نشد که کی و در کجا ؟

(فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۲ شماره ۱۰۸).

۳ - عنوان القرآن (۴) تألیف محمد ممتاز الحق صدیقی که صورتی است از سور قرآنی با خلاصه‌ای از محتویات آنها با خاتمه‌ای بفارسی که سور را بترتیب محتویات منظم کرده ، چاپ لکنه در سال ۱۸۷۹ .

و - خواص القرآن

۸۹ - ابن الخشاب، محمد بن احمد (؟) بن سهیل الجوزی معروف بابن الخشاب (حدود ۱۲۵۲/۶۵۰) کتابی عبری دارد بنام :

الدر النظیم فی فضائل قرآن العظیم (رجوع کنید بتاریخ ادبیات بروکلن ج ۱ ص ۴۱۴) .

این کتاب را مورخ و صوفی معروف یافعی (عبدالله بن اسعد متوفی سال ۱۳۶۷/۷۶۸ رجوع کنید بتاریخ ادبیات بروکلن ج ۱ ص ۴۱۴) خلاصه کرده و ترجمه فارسی آن (که ظاهر آن از یافعی باشد ؟) در سال ۱۳۱۱ در بمبئی بچاپ رسیده است . یک نسخه خطی از آن هم ظاهرآ در کتابخانه آصفیه ج ۱ ص ۱۶۸۸ موجود باشد .

۹۰- عبد العلی بن محمد بن حسین، عبد العلی بن محمد بن حسین که شاید همان بیرجندی منجم معروف ۱ و شاید هم کسی دیگر غیر از او باشد در سال ۱۵۱۹/۹۲۶- ۱۵۲۰ از روی مآخذ عربی غیر مشخص کتاب عظیمی در خواص مخفیة و آثار سحر آمیز آیات و عبارات قرآنی تألیف نموده است ۲. فهرست کتابخانه برلین ۶۴ (۶) که آخر آن ناقص است، فهرست اته ۱۷۶۲ (۳۰) و فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۷۴ الف و ۸۴ ب. ارتو کریستن سن Christensen. A در باب این کتاب مقاله‌ای نوشته و بعضی از قسمت‌های آنرا نیز ترجمه کرده تحت عنوان ' Notice et extrait d ' un ms .persan traitant la magie des versets du Coran و آنرا در سال ۱۹۲۰ در کپنهاگ در مجله Kgl . Danske Videnskabernes Selskab Historisk - filologiske Meddelelser جلد سوم شماره چهارم به چاپ رسانده است .

۹۱ - صوامع الملکوت، در عصر محمد قلی قطبشاه پادشاه گلگنده (۹۸۹-۱۰۲۰ ۱۵۸۱-۱۶۱۱) در حیدرآباد کتابی بنام :

صوامع الملکوت تألیف شده است، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۶ شماره ۱۸۲ .

۹۲ - محمد باقر مجلسی عالم معروف شیعه، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی متوفی سال ۱۱۱۵/۱۱۱۱ یا ۱۶۹۹/۱۷۰۰ کتابی دارد با اسم :

خواص سوردهای قرآن، فهرست کتابخانه بهار ۲۴۱ (۱) .

(برای شرح حال او رجوع کنید بروضات الجنات ص ۱۱۸ و تاریخ ادبیات بر او ج ۴ ص ۴۰۹ و غیره) .

۹۳ - شاه میرزا، ابوالمفاخر نظام‌الدین محمد هادی بن محمد مهدی الحسینی

- ۱ - بیرجندی منجم معاصر شاه طهماسب اول (۹۳۰-۱۵۲۴/۹۸۴-۱۵۷۶) بوده رجوع کنید بفرهنگ ریوج ص ۲۵۳ ب و کتاب ریاضیون و منجین تألیف Suter شماره ۴۵۶ ۲ - در مقدمه این کتاب عنوانی جهت آن مذکور نشده .

الصفوی معروف بشاه میرزا و میرزا مهدیخان صفوی که مؤلف جداول تاریخی راجع بسلاطین تیموری هنداست (فهرست ایوانف ۱۴۷) در سال ۱۱۱۴/۱۷۰۲-۱۷۰۳ در حیدر آباد کتابی نوشته است بنام:

ضیاء العیون در خواص طلسماتی بعضی از عبارات قرآنی (فهرست کتابخانه بدلیان ۱۵۶۳ و فهرست اته ۲۲۷۲).

این کتاب یکی بار در طهران بتاریخ ۱۲۵۵-۱۲۵۶ (در مقدمه قرآنی) و بار دیگر در سال ۱۸۹۴ در بمبئی بچاپ رسیده است.

۹۴- کتبی که تاریخ تألیف آنها مشخص نیست

۱- **رسالة العناية في اسرار الخواص القرآنية** تألیف محیی الدین روح الله الغزنوی، فهرست ایاصوفیه ۴۰۷.

۲- **تحفة الخراب** که بنای آن بر کتاب خواص القرآن تمیمی^۱ (یا بقول خدا بخش بر جواهر القرآن) نهاده شده، مؤلف این کتاب معلوم نیست بعضی آنرا بمحمد بن محمد سبزواری (فهرست کتابخانه دیوان هند) بعضی دیگر بمحمد بن محمد صدری (خدا بخش) بعضی دیگر بمحمد بن محمد سرفرازی (فهرست بهار) و بعضی هم بمحمد بن احمد الداوسی (یا الدوسی) الزواری یا السبزواری یا السرواری (ایوانف) نسبت داده اند و در فهرست بدلیان بمحمد الهروی منسوب شده، فهرست کتابخانه بانکیپور (محبوب القلوب ۹۵)، فهرست بدلیان ۱۵۶۰ (فقط فصول ۱-۴)، فهرست بهار ۲۴ (۳)، فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۱۱۸۳ اوراق ۵۷-۶۷، فهرست ایوانف ۱۵۲۷.

۹۵- کتبی که مؤلفین آنها معلوم نیست

۱- خواص القرآن تألیف ابو عبدالله احمد بن محمد بن ابراهیم التیمی است که عصر او درست مشخص نیست. این کتاب شهرتی داشته و چندین نسخه از آن در استانبول موجود است (رجوع کنید بفهرست کتابخانه بایزید ۶۹ و ۶۹ مکرر و فهرست کتابخانه کوپرلوس ۱۸۱ شماره ۲۱ و کتابخانه سلیمانیه ۱۸۷).

۱ - شماره ۴۲۴ از فهرست ایاصوفیه، ۲، فهرست برلین ۲۱ (۱)، ۳ - فهرست بدلیان ۱۸۱۴ (که بصورت مثنوی است) و ۱۸۱۵ (که کتاب مبسوطی است و ۱۹۰۴) ۱۴ -
 ذیل فهرست بر اون ۵، ۴۵۳ - فهرست فاهره ص ۵۲۳، ۶ - فهرست Decourdemanches
 ج ۳ قسمت فارسی ۱۹۴۳ (سوره ۱۰۵)، ۸ - فهرست درن ۲۳۳ (۱۱)، فهرست اته
 ۲۷۰۶ (منظوم) و ۲۸۰۲ (۴)، ۹ - فهرست فلوگل ۱۷۷۰ آخری (سوره ۱۱۲) ۱۰ -
 فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت مختلف ۲۱ (که کتاب مبسوطی است مبتنی بر کتاب
 تمیمی مذکور در شماره ۹۴)، قسمت فارسی ۱۸۲ و ورق ۱۷۳ (سوره ۱۲)، قسمت فارسی ۱۱۸۲
 اوراق ۱۶۷ - ۱۷۳ الف (با احادیثی مروی از حضرت امام جعفر صادق)، ۱۱ - فهرست ایوانف
 ۱۹۴۹ (۶)، ۱۲ - de Yong ۱۸۲ (۱۳) بتاریخ ۸۶۹ هجری، ۱۳ - فهرست کتابخانه لاله‌لی
 ۱۵۳۰، ۱۴ - فهرست نذیر احمد ۱۷ (از کتابخانه محمد عبدالباری در لکهنو بتاریخ
 ۷۰۰ هجری)، ۱۵ - فهرست کتابخانه یمشاور ۱۹۷۴ (فرائد القرآن)، ۱۶ - فهرست
 کتابخانه سلیمیه ۵۴، ۱۷ - فهرست de Slane ۶۶۸ (۴)، ۱۸ - فهرست کتابخانه
 عمومی ۱۳۳۹.

قرآنی که در سال ۱۲۷۵ در بمبئی بچاپ سنگی منتشر شده حاشیه‌ای دارد در
 باب آثار عجیب بعضی از عبارات قرآنی و نظیر این قبیل حواشی در عده‌ای از قرآنها
 خطی نیز دیده میشود مثل قرآن مذکور در فهرست کتابخانه دیوان هند ۱۴۲.

ز فالنامه‌ها

۹۶ - موضوع استنباط مطلب از قرآن را گوستاو فلوگل G. Flugel در طی

مقاله‌ای تحت عنوان Die Loosbücher der Muhammadaner در مجله Berichte
 über die Verhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissen -

haften Phil. hist. Klasse جلد سیزدهم در ۲۴ ورق منتشر ساخته است در این

موضوع اسامی کتب ذیل در فهرستها دیده میشود:

۱ - رسالهٔ منسوب بامام جعفر صادق ، فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۶۹۴ ، فهرست برلین ۲ (۱۴) ، فهرست ادینبورگ ۳۶۷ ، فهرست اته ۲۲۶۴ ، فهرست کتابخانهٔ دیوان هند قسمت عربی ۳۶۷ ، فهرست ایوانف ۱۵۱۴ ، فهرست لیدن ج ۳ ص ۱۸۶ ، فهرست ریو ج ۲ ص ۸۰۰ ب .

۲ - بعضی کتب مختلطه که بیشتر آنها منظم است : فهرست آهلوارد ۳۷۱ ورق ۲۹۴ ب و ۳۸۴ ورق ۳۷۰ ب ، فهرست Aumer قسمت عربی ۱۲ ، فهرست برلین ۱ (۲) ، ۶۰ (۵) و ۳۰۷ ، ۳۰۸ ، فهرست براون قسمت فارسی ۱۷ ، قسمت خطی ۷۷۱ ، فهرست قاهره قسمت عربی ج ۱ ص ۸۱ ، فهرست درسدن شمارهٔ ۲۵۲ ، فهرست ادینبورگ ۱۵۰ ، فهرست اته ۲۶۸۲ ، فهرست فلوگل ۱۶۲۱ ، فهرست کتابخانهٔ دیوان هند ۱۴۲ قسمت فارسی ۳۳ ، فهرست ایوانف ۹۳۳ . ۱۵۱۲ ، فهرست کرافت ۳۶۶ ، فهرست لپنیز یگک ص ۳۵۷ ، فهرست ریونسخ عربی ۶۹ ، فهرست de Slane ۵۱۸ ، ۴۱۵ ، فهرست Vri نسخ عربی . ۲۵

۳ - مجموعهٔ فالنامهٔ قرآنی محبوب الراغبین ، مرغوب الطالبین ، مطلوب الصالحین تألیف محبوب احمد چاپ دهلی بسال ۱۸۸۷ .

۴ - کتابی بنثر و نظم ازمنور [بن؟] محمود ادیب ، فهرست ایوانف ۱۵۱۵ (۱)

ح - کتب مختلطه

۹۷ - **ظهیر الدین بلگرامی** ، محمدظهیر الدین بلگرامی بن محمد مسعود خان بهار بلگرامی معلم زبان فارسی Canning College در لکنهو در سال ۱۸۶۷/۱۲۸۴ - ۱۸۶۸ کتابی تألیف کرده است بنام :

ترغیب الفرقان در بیان این نکته که عجز از تلفظ صحیح کلمات عربی و ندانستن قواعد تجوید نباید سبب شود که قرآن ناخوانده بماند . این کتاب دو بار یکی در سال ۱۸۷۰ در لکنهو و بار دیگر در سال ۱۸۷۴ در کاونپور بطبع رسیده است .

۹۸ - معین الدین کروی، سید ابوالخیر محمد معین الدین بن خیرات علی مشہدی کروی در علوم مختلفہ مخصوصاً ریاضیات مہارت داشت و رحمن علی کہ از شاگردان اوست یازده کتاب از تألیفات اورادر کلام و نجوم و طب و منطق و غیرہ نام میبرد در سال ۱۲۸۱/۱۸۶۵ کہ معین الدین در سفر حج بودہ در صدہ ہر آمد کہ کتابی در علوم قرآنیہ (جلالہ الاذہان کہ ذیلا بیاید) تألیف کند، پس از آنکہ از حج بہند بر گشت در مدرسہ میرزا پور مدرس شد و بہمین علت کار تألیف کتاب او بکندی پشرفت کرد. عاقبت در سوم ربیع الاول ۱۳۰۴/۱۸۸۶ در احمدآباد نارہ وفات یافت، تألیفات عمدہ او بقرار ذیل است :

۱ - جلالہ الاذہان فی علوم القرآن، منقسم بفصول ذیل :

فصل اول در پنج علم :

۱ - علم احکام، الف : واجب، ب : مندوب، ج : مباح، د : مکروه، ه : حرام

(۲) - علم مخاصمہ با چہار فرقہ ضالہ،

(۳) - علم تذکیر بالآیۃ اللہ، بشکاد علوم انسانی و مطالعات فرہنگی

(۴) - علم تذکیر بایام اللہ، بر تال جامع علوم انسانی

(۵) - علم تذکیر بموت وما بعد آن.

فصل دوم ناسخ و منسوخ،

فصل سوم خواص سور قرآنی،

فصل چہارم رموز مخصوص بنام ہر یک از روایات،

فصل پنجم وقف،

فصل ششم علائم وقف،

فصل ہفتم عدت سور و آیات و کلمات و حروف و رکوعات،

فصل هشتم در تجوید .

فصل نهم خاتمه در فضائل قرآن و آداب قرائت آن .

این کتاب در سال ۱۸۷۵ در لکنهو بچاپ رسیده .

۲ = آداب معینه (یا بقول رحمن علی : آداب معینیه) در تعالیم . چاپ کاونپور

بسال ۱۲۸۶ .

۳ = هداية المومنين الى سلسلة الصالحين در بیعت و سیر و سلوک متصوفه

(برای بعضی از اجداد مؤلف رجوع شود بصفحه ۱۴) چاپ لکنهو ۱۸۷۵ .

۴ = التبیان فی احکام شرب الدخان که بسال ۱۲۹۸ بچاپ رسیده ولی معلوم

نشد در کجا (فهرست آصفیه ج ۲ ص ۱۱۱۸) . برای احوال او رجوع شود بتذکره

علمای هند ۲۲۹ .

۹۹- سید نور الحسن مارهروی، سید نور الحسن بن غلام محیی الدین قادری

برکاتی مارهروی در سال ۱۸۷۵/۱۲۹۲ کتابی نوشته است باسم :

مطلع الايمان في بيان جمع القرآن و این عنوان بحساب جمل باسال تألیف

کتاب مطابق است و آنرا در سال ۱۲۹۳/۱۲۹۲ در سیتاپور بچاپ رسانده .

۱۰۰ - کتب مختلطه دیگر ۱ - آمین ختم قرآن که اشعاری است که بعد از ختم

قرآن باید خوانده شود، نظم میرعباس چاپ دهلی بسال ۱۸۷۵ ،

۲ - ظلم کتاب تألیف خواجه امیر المحدثی چاپ دهلی بسال ۱۸۹۱ .

۳ - ختم سورة انعام و اینکه چگونه سورة چهارم را باید خواند چاپ بمبئی

بسال ۱۸۸۵ .

۴ - خانمه خطاب فی مسأله فاتحه الكتاب تألیف انور شاه چاپ دهلی بسال

۱۹۰۲ .

۵ - مبارج العرفان فی علوم القرآن تألیف سید احمد حسین چاپ امر و هه

بسال ۱۹۱۸ .

۶ - مفتاح القرآن تألیف میرزا قلیچ بیگ (که معلوم نیست فهرستی است از قرآن یا لغاتی از آن) و آن بسال ۱۳۱۰ (ولی معلوم نشد که در کجا) بچاپ رسیده ، فهرست آصفیه ج ۱ ص ۵۶۸ شماره ۳۹۹ .

۷ - میزان الفرقان تألیف عثمان خان قیس که مقدمه ایست بر قرآن چاپ لکنهو

۱۸۷۴

۸ - نهاية الیابان فی مقاصد القرآن تألیف سید محمد دهلوی سال ۱۸۶۸ .

۹ - قرۃ العین محتوی دلایلی بر اینکه جمیع امثال و حکم ملل عالم در قرآن موجود است ، فهرست برلین ۴۱ (۵) (که آخر آن ناقص است) .

۱۰ - رساله در اسباب النزول و الناسخ و المنسوخ ۱ فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت فارسی ۲۳ .

۱۱ - در ناسخ و منسوخ فهرست کتابخانه دیوان هند قسمت عربی ۶۱ ب اوراق ۱۶ ب - ۲۰ الف .

۱۲ - در حقیقت قرآن و رسالت محمد (ص) تألیف عبدالواسع ، فهرست کتابخانه بدلیان ۱۸۱۶ .

۱۳ - در حدیث ان للقرآن ظهراً و بطناً ، فهرست کتابخانه گوتا ۸ (۸) .